

Kiss Anna, Marsall László,
Mócsi Ferenc, Vitéz György versei

Ferdinandy György:
Az én életem egy kész regény

Írások a délszláv háborúról

Diák-melléklet: Olasz Sándor
a regényíró Kosztolányiról

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő: ANNUS JÓZSEF

Főszerkesztő-helyettes: OLASZ SÁNDOR

A szerkesztőség tagjai: ANNUS GÁBOR (tördelőszerkesztő),
ENGI MÁRIA (korrektor), HAJÓS JÓZSEFNÉ (szerkesztőségi titkár),
VÖRÖS LÁSZLÓ (a szerkesztőség elnöke)

tiszatáj

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, a József Attila Alapítvány
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

Felelős kiadó: Kovács Miklósné, a kuratórium titkára.

Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.

A lapot nyomja: Officina Nyomdaipari Oktató és Termelő Kft., Szeged.

Felelős vezető: Varga Ferenc.

Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 312-670. Terjeszti a HÍRKER Rt. és az NH Rt. Előfizethető bármely postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, Lehel u. 10/A – 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR Postabank Rt. 219-98-636 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 40 forint.

Előfizetési díj: negyedévre 120, fél évre 240, egész évre 480 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

XLIX. ÉVFOLYAM, 5. SZÁM

1995. MÁJUS

MARSALL LÁSZLÓ: A fejekben sűrített mocsárgáz tartományai; Visszatérő álom egyszeri változata	3
VITÉZ GYÖRGY: Fél, Álom; Székesegyházak; Morbus H(ungaricus)	5
ERDÉLYI ERZSÉBET-NOBEL IVÁN: „Nemigen hiányzunk mi senkinek otthon” (Beszélgetés Vitéz Györggyel)	7
FERDINANDY GYÖRGY: Az én életem egy kész regény (I-II.)	12
MÓZSI FERENC: a hatalomról...; ez a tíz nap sem... ..	19
KISS ANNA: Genitivus	21
HORVÁTH TAMÁS: Szüvenír (Részlet)	26
FRIED ISTVÁN: Sztójcsev Szvetoszláv „illuminációi” elé	37
SZTOJCSEV SZVETOSZLÁV: Szerecsenmosoda; Lear, a bolond; A bárd; Jelenség madáréknál	37

TANULMÁNY

GÖMÖRI GYÖRGY: Radnóti Miklós: Tajtékos ég	39
PÉTER LÁSZLÓ: Füst Milán textológiai nézetei	45

NÉZŐ

A délszláv háborúról

A. SAJTI ENIKŐ: Jugoszlávia széthullása	59
JUHÁSZ ERZSÉBET: A délszláv háború és a vajdasági magyarság sorsa	64
BEKE GYÖRGY: Felégetett eszéki hidak	69
POMOGÁTS BÉLA: Határszerződés és kisebbségi ön- rendelkezés (A magyar-román vita margójára)	84

MŰVÉSZET

VARGA MÁTYÁS: Emlékezés mesteremre, Varga N. Lajosra	95
---	----

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

VARGA MÁTYÁS metszetei a 18., 20., 36. és az 58. oldalon,
VARGA N. LAJOS önarcképe a belső borítón.

DIÁK-MELLÉKLET

OLASZ SÁDOR: A regényíró Kosztolányi

MARSALL LÁSZLÓ

A fejekben sűrített mocsárgáz tartományai

*Valaki, ki tudja mire vágyó falánk és zavart elmék,
szájuk is volt – „elméknek szája” –, mivel a képzavar is
tőlük eredő – hosszas éveken át gondosan fölhabálták
a fertőzött posványokat, megrágták-lenyelték,
és őzcombbal elegyítve vadászházakban emésztették,
hogy agyukban keletkezett rotáló mocsárgáz,
s ez belesüvített a politikásoktól készen kapott
– mindig is kész – „sűrítő Eszme-tartályokba”
(apriori adottak, bár koronként változók),
a mérges csócsa formált gondolatot, pofon-minőséget,
szótárat, közbeszédet, légkört, idiómát, tájat;
többszörös ki-be légzéssel, belefújták, -beszélték
a fák gyökerébe, hálósobákba, oktatók logarlécébe,
hogy a követendő például szolgáló bölcselem
a maga átláthatatlan sűrűjéből erigessen
gumibotokat, végtelen idézéseket, végzéseket,
kijelentéseket, hamisított jelentéseket, följelentéseket,
és Ariel fogja be az orrát, húzza fejére gázálarcot,
balkáni gerle, Békegalamb – fíliát a labdarózásra! –
templomi kórust halott besúgó csontkeze dirigáljon,
aki valódi tavaszi szelet szimatol, halljon üvöltést,
talpa legyen érzékeny, a bőre libabőrös,
és ha volnának még hiteles bírák,
csak magukban lássák az egyszál antik marathoni futót.*

Visszatérő álom egyszeri változata

Jobb időket megélt ház homályos padlásán a mestergerendán lépdelek és a koszorúfákat összekötő fecskefark-kötéssel ácsolt vékonyabbakon, óvakodva, hogy rá ne hágyjak a társalgó fölötti pozdorjalemezekből egybeillesztett padlatra – alulnézetből festett kazettás mennyezet: sejtem? vagy tudom? Fölhallik a murira gyülekezők harsánykodása, rikogatása, telőürülő poharak csendülése, kések, villák és tányérok zenéje. Balra lehajtott fejjel fülelek – és megpillantom a félig nyitott ajtajú régimódi páncélszekrényt. Belső űrméretéhez igazodva, kissé meggörnyedve, pipiskedve belépek a vaskazettába. Itt mintha világosabb volna. Lábam előtt kötegni papírbankó, ismeretlen ország betűi, jelei és cimletei. Az egyikőjük ábrázolata: keresztmarkolatos egyenes kard, mellette sisakos fej, akár a száguldó motorosoké. A kazetta sarkában megfeketült, vagy eleve fekete, nagyméretű kúpforma lámpaernyő, belső szilárd váza keskenyülő spirális, talán acél. Odalent hirtelen házrengető erővel rockzene robban, tíz hangfalból támadó földrengés. A páncélszekrény billeg, inog, én is vele együtt járom a táncot, fejem az acélfalba ütődik, a szekrény ajtaja becsapódik. Aknára futott tengeralattjáró matróza vagyok egy padláson? Kezemben a bankóköteggel zuhanok, hallom a reccsenést, amint szekrényestül áttörtem-áttöröm a pozdorjakazettát. Még egy reccsenés, a terített asztal lapja szétzúzva, a falrengető zene abbamarad, generálpauza? Cseng a fülem, a páncélszekrény ajtaja kipattan. Ügyefogyottan kikászálódok, kucorgok, és látom a hökkent, ünneplőbe öltözött, nyakkendős népséget, a volt-asztal alatt gubbasztok, fölöttem nagy kerek szemek, kétkedőek és kíváncsiak. „Kiféle szerzet ez? Mintha nem tudná, hol van? Hogyan? Pénz van nála! Csak teszi magát a kölök!” A bankóköteget kikapják a kezemből. Amíg itt-ott összebújva nézegetik, silabizálják, belenéznek a fekete kúp keskenyedő tölcserébe. Mintha nagy magasságból látnám szédelegve, mint egy cérnával összefércelt papírhelikopter pilótája, a társalgó zöld-barna és tarkapokróc-mintás szőnyegén „arányos rövidülésben” öregek ülnek, kártyáznak, söröznek, gyerekek labdázhatnak, lángost majszolhatnak, fagyaltot nyalogatnak, mint valami közligetben majáliskor. Talán szédülök? A lámpaernyő kúpját kifeszítő fekete acélspirálisban körözők lefelé, de nem is én, hanem talán ő, akinek szemszögéből E. A. Poe látatta a Malström örvényét. Miért mondom? – és hallom is a hangomat, valami mögém került időből, annak iskolatáskás szegmentumából – „voltak-e ünnepek? kis ugrások? nagy esések? feledések?” Zenekari árokféléből – magasságából basszus hang: „Könnyek, Judit, könnyek, könnyek...”

VITÉZ GYÖRGY

Fél, Álom

Nemrég ismertem meg a kalauzt
aki a Karinthy fejében megindult vonatokon
lyukasztotta a jegyet. (Egyik se volt menettérti.)
Mindenféléről mesélt volna a kalauz,
de félfüllel figyeltem csak – mint Van Gogh
s az álom elnyomott: a Nagy Diktátor, Morfeusz,
az Emlékpárt vezére – kitarja medúza karjait
s a kígyók közt felrémlenek az arcok;
szájuk mozog, de a hangot itt hallom
a két fül közt: és mondják, egyre mondják,
– delejes mormogás – mégis külön szól mindegyik sor.
Mindegyik sor rangos kádencia.
Egy pillanattal tovább tart az álom,
az a fényességes érzés
amire véletlen utalt a kalauz:
a zakatoló ablak keretében
téli hajnal, rózsaszínű hó.

Székesegyházak

Katedrálisokkal dicsekedik a tudálékos turista,
még ha nem is volt jelen személyesen
mikor G, Gabrieli (nehéz rezek) szólt Szent Márkus templomában,
vagy Chartres-ban, mikor a letűnő nap
átpillant a káprázó ablakokon
és Ozawa főlemeli pálcáját
mint a varázsló, mint a varázsló,
hogy a nyurga trombiták rikoltozása
dagassza a főhajó vitorláit:

Nina, Pinta, Santa Maria
és ím egy új világ
keletkezett, és Antigonéval találkozol
az Ötödik Avenuen, és Szép Helénával,
aki gyíkbőr táskát vásárol örömeiben,
mert orvosa jó hírrel lepte meg...

Egy kőhajításnyira Szent Patrick temploma,
hol hírességeket esketnek és temetnek
s ahol – úgy mondják, Jézus is megfordult.
De hát ebben az utcában sok a jézusküllemű ember.

*És Coventry. A főnix-katedrális
oldalában bronz Szent Mihály bronz Belzebubot tipor.
Szegény ördög: nagy, bronz nemi szerve mered...
Vajon mit jelenthet? Az arkangyal
tán engem is megtipor? Rosszkedvűnek látszik...*

*S ahonnét Mozartot temették?
(Ezt nem csak filmen látta a turista,
mert Bécs közel van, és a Kärntnerstrassén
legalább flancolni lehet – az áhítat
lekopik róla, mire a Ringhez ér.*

*De Rómában nem a Bazilikát (hol Szent Péter sírba téve)
a Kolosseumot kell megbámulni először,
ahol a császárt magyar gladiátorok köszöntötték hajdanán:
„MÓRI, TÚRI, TE SALUTANT”*

s a tigrisek székesegyházában vesztek már akkor is.

Morbus H(ungaricus)

*Az ápoló elkapar, mint sebé az eszelős;
a hányaveti idő palackjából kinéz a szellem:
azt suttogja, olyan vagy, mint az ócska autó.
Terjed rajtad a rozsdá, hol a kipufogó
esik le, hol a kuplung ragad be, az ablak
bepárásodik; a motor influenzás: köhög és harákol,
és végül szétesik, mint az 51-es számú taxi
a cirkusz porondján – a bohóc kezében marad a kormány
és Ádám, utazunk – száll a fűrészpör,
amivel az ápoló eltakar – s mint zsebé az eszelős,
kiforgatja a szót – hogy ne vessenek akaratlan;
ne vessenek meg – hogy ne vesszenek meg.*

*Hányja-veti az idő a cirkuszsátrak sorsát.
Olyan vagy, mint az ócska ajtó, akit már be se csapnak.
Az ápoló elkapar, mint a művi vetélő;
így lesz belőled angyal.
Fölötted a meg nem születettek csillagát fényesítik,
s nyikorgó bélyegzővel érvénytelenítik
szemed láttára (!) életed személyi igazolványát,
amiről azt hitted, hogy a Paradicsomba is érvényes,
mert eddig az Állatkertbe járhattál vele.*

„Nemigen hiányzunk mi senkinek otthon”

BESZÉLGETÉS VITÉZ GYÖRGGYEL

– *Azt írja Vitéz György: „...lehet másról és másként írni, mint amit a Szokás és a Szabály elvár, elfogad.” Mit várhat el a Szokás és a Szabály, és mi a „más” és a „másként”?*

– Három kis epizóddal s egy Ady-versre való utalással igyekszem kérdésekre válaszolni.

Üvegfülöp c. szövegem valamikor '87-ben jelent meg az Alföldben. Álminimalista textus, és bizarr címe Philip Glass, amerikai minimalista zeneszerző nevének egyszerű fordítása. Egy régi jó barátném könyvtáros ismerőiséhez fordult, hogy készítsen másolatot számára. A könyvtáros teljesítette barátném kérését, majd végtelen felháborodással és szarkazmussal megkérdezte tőle: „Neked ilyen barátaid vannak?”

A Kemenes Géfin László szerkesztette Nyugati magyar költők antológiáját (1980) többek között a római Katolikus Szemle is recenzeálta. A kritikus (akit köztársaságunk nemrégén jónak látott kitüntetni) alaposan rámpirított, fölhívta figyelmemet, hogy a szavak másodlagos és harmadlagos jelentését elsődleges értelemben nem szabad használni.

A 80-as évek derekán, egy torontói barátunk lakásán tartott irodalmi est szünetében (Arkánium-estről van szó) hozzánk fordult egy már kissé pityókás, nemrég érkezett orvosnő, s így rivallt ránk: „Miért nem írnak inkább úgy, mint a Sanyika?” (Már-mint Weöres Sanyika.)

Az első anekdota a honi irodalmi közönség szinte mérhetetlen konzervativizmusára, esztétikai merevségére vall. A fölháborodott könyvtáros ennek a minden újtól, szokatlantól dührohamot kapó rétegnek az őstípusa.

A római kritikus kezében viszont az a pipaszár suhog, mellyel az „Egy csúf rontás” című versben Ady kezére üt a szigorú ős. Olvassák el kérem (ismét?); ez a vers mindennél jobban summázza a hazai magyar íróművész dilemmáját.

A kapatos doktornő kitörése is a normák, regulák betartására int. Az arany-szabály híres, köztisztelőben álló szerzők műveiben lelhető fel; vétkes az, aki másképpen próbálja csinálni, s magát közösi ki a pannon kultúrcéhből.

Szóval ezt várja a Szokás és Szabály. Amit várhat, azonban az, hogy nem tartom be, hanem betartok neki. A más és másképp: fölháborítom a könyvtárost; nyersanyag-nak tekintem a nyelvet; a szavakat *fölszabadítom*, hogy minden értelmükben, minden összefüggésükben használhassam őket. Nem hagyom, hogy legendás költőink iránti tisztelem epigonizmussá torzuljon saját írásaimban. Fölszabadított szavak szabad gondolatokká állnak össze. Ilyesmi csak szabad országban, szabad kultúrában lehetséges. Arrafelé, amerre barátaim s én elkerültünk.

– *Vitéz György verseiben domináns szerepet kap az irónia. Így akarja elkerülni az érzelmességet, vagy a műben megfogalmazott gondolat hűvös szemlélője szeretne lenni?*

– Nem tudom, mennyire „domináns” verseimben az irónia. A világot azonban (s ez nyilván az én idioszinkratikus hozzáállásom) olyan abszurd színjátékként érzékelem s érzékelem, melyben legtöbbünknek csupán statisztaszerep jut. Esetleg rugdalózkodhatunk a balettkarban, vagy kornyikálhatunk a kórusban. Gyakran rémült nézői vagyunk ennek a komédiának, mely minden, csak nem *divina*. Hogy az irónia valamiféle önvéde-

lem? Lehet. Csehov komédiának szánta a Ványa bácsit, s egy kritikus így jellemezte a darab „üzenetét”: Az érző ember számára az élet tragédia, s komédia a gondolkozóknak. Modern szerzők közül a nagy belga drámaíró, Ghelderode mond ki hasonló dolgokat; a világ gonosz bohócok iskolája, s még az érsek porhüvelyé is rosszillatú a ravalaton. (S ő még katolikus is ráadásul!)

Nálunk mindig rossz néven vették az ironizálást. Sokan úgy vélték, idegen ez a magyar lélektől, kultúrától. De ez a nézet kultúránk „törzsi” jellegéből ered. Törzsi társadalmakban nem lehet gúnyt űzni a sámánokból, totemekből, tabukból és a (pszeudo-) szakrális viselkedés különböző elemeiből, mivel (s ezt az antropológiából tudjuk) az ilyesmi a törzs létét veszélyezteti. Végére azonban el kell döntenünk, törzsközösség akarunk-e maradni, vagy lelkünkben is európai nemzetté akarunk-e válni. Az irónia nem destruktív kísérlet a törzs elpusztítására, csupán a művészi közlés egy módja. Az iskolában azt tanították, hogy Európához való csatlakozásunkat Szent István már elintézte. Lehet, hogy tévedett; ő is, mi is?

– *Missa Agnostica* című, egész kötetet kitevő verse az eredeti miseszöveg alapján készült (talán annak parafrázisaként), de felhasználja benne a nyelv változatos rétegeit a költői szövegtől a blaszfémikus zsargonkifejezésekig. A megrendülés, a kétely, a kiábrándultság ihlette ezt a verset? A *Dies irae* ítélkező hangja is megszólal ebben a költeményben?

– A *Missa Agnostica* intézménybírálata, nem vallásellenes kirohanás, nem Renan-utánérzés; s nem annyira kétely vagy megrendülés, hanem inkább a felháborodás és harag ihlette. Az Egyház mint szervezet történelmi-kulturális jelenség, s így nem lehet mentes a történelemező kritikától. Ugyancsak kérdőre vonható a keresztény (és -tyén) egyházak számos olyan ideologizált álláspontja, mely nem vezethető le Jézusnak az Evangéliumokban foglalt tanításaiból. Már kisdíák koromban képtelenségnek tartottam lelkigyakorlatainkat vezető papjaink számos kijelentését. Később, pszichológusként, megdöbbenve ismertem föl e „gondolatokat” szektavezérek, karizmatikus politikusok, hivatásos váteszek őrvongéseiben. S ettől függetlenül hol és mikor tanította Jézus a fegyverek megáldását? Reakciós, elnyomó világi hatalmakkal való lepaktálást? A normális nemi élet szinte minden aspektusának bűnné nyilvánítását? Vagyonharácsolást? Reformerek eretnekként való megkínzását és kivégzését? S a mi magyar vetületeinkben a *keresztény* és *nemzeti* fogalmak összemosását? Lehet, hogy rosszul emlékszem, de Jézus olyasmiket mondott például, hogy: az én országom nem e világból való. Meg: dugd vissza hüvelyébe kardodat, mert aki kardot húz, kard által vesz el. Esetleg: ne ítéljetek, hogy meg ne ítéltessetek, sőt: az vesse rá az első követ stb.

Úgy tűnik, tragikus emberi dolog, hogy a lelkek legmélyéből fakadó vágyakozásra felelő tanítások formális, adminisztratív szervezetek alapjává válnak. E szervezetek elbürokratizálódnak, s eredeti céljuk antitézisévé torzulnak.

(Ez sokkal hamarabb következik be a földi paradicsomot ígérő ideológiákkal: a marxizmus-leninizmus szemünk előtt pukkant el, mint egy túltöltött léggömb.)

Érdekes kérdésükben a *Dies irae*-re való utalás. Celanoi Tamás rímelő latin himnusza nem *ítél*, csak figyelmeztetésképpen idézi föl az Utolsó ítélet apokaliptikus képeit. S minden fenyegető kép alatt ott állanak a megbocsátásért könyörgő sorok:

*salva me fons pietatis
voca me cum benedictis*

s végül, *supplici parce Deus* (szó szerint: kíméld meg a könyörgőt, Isten). Egy kicsit erről is szól a Missa.

Cum vix iustus sit securus – még az igaz sem lesz ott biztonságban – akkor hogyan lenne a *homo reus* (vádolt, gyanúsított, bűnös ember) *agnosticus* – aki nem tudja (csak szomorúan sejt).

– A *Missa Agnostica* költője jó barátságban volt a pap költővel, Tűz Tamással. Mi volt ennek a barátságnak az alapja?

– Szerettük a költészetet. Nemcsak a magyart, hanem a németet, angolt, franciát, amit akartok. Szerettük a nyelv művészetét. Volt miről beszélgetnünk. Tulajdonképpen nem voltunk „jó barátságban”; Kemenes Géfin László (aki kiváló tanulmányt írt Tamásról) közelebb állt hozzá mint emberhez. Én inkább művészetét, esztétikai érzékenységét, életvágját kedveltem. Tamás különben nem volt „pap költő”... Ez a fogalom egyébként csak a magyar nyelvhasználatban ismeretes. Nyilván abból a hiedelemből ered, hogy a szakrális őstípusok (mint egyirányú vektorok a mechanikában) egymást erősítik. (A múlt század elején a költőket néha *istenfinek* nevezték. De az olykor *sámánnak* vagy *orákulumnak* titulált költő más fogalom.)

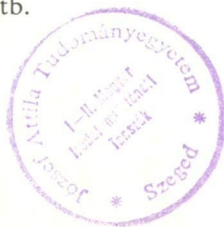
A valóság sajnos világiasabb. Nincs arra semmi bizonyíték, hogy valaki jobb pap lesz attól, hogy verseket ír, s hogy költészetén lendítene az, hogy pap. Én Tamással, a költővel voltam barátságban, s ha Tamásnak, a papnak nem tetszett a *Missa* némely része, Tamás, a költő ezt sohasem érezte velem. Érdemes volna élettörténetét megírni. Eddig csak rövid, pietista megemlékezések s honi kritikánktól megszokott, „nesze semmi, fogd meg jól” recenziók jelentek meg róla az országban.

– Jel beszéd című, 1982-ben megjelent kötetében feltűnik a játék, a játékoság iránti vonzódása. Egy nap című versében a nap huszonnégy órájához, Kismagyar ábécéjében pedig az ábécé betűihez kapcsolódnak a játékos, ironikus, groteszk, látszólag össze nem tartozó sorok. Játék ez csupán a nyelvvel, a gondolattal, vagy a világról alkotott véleményét közli ezekben a versekben, a kötetben?

– Mind a kettő. Persze, a nyelvvel úgy és azért is játszom, mert '57 óta barátaim és én éljük és megéljük azt, amire József Attila csak ácsingózhatott. A Rendet szülő Szabadság minket valóban jó szóval oktatott, s játszani is enged. Csak a törzsi harcos komoly állandóan. Csingacsuk, Dörgőfelhő, Winnetou nem tréfáltak, nem mosolyogtak. Be kell vallanom: elvesztettem magyarságom törzsi kultúrjegeit. Ami pedig a világról alkotott véleményemet illeti (lásd fent), azt nem tűzi kalapja mellé bokrétnak a demiurgoszteremtő (mint szép hazánkat, egy eléggé együgyű 19. századi versikében). Bár ez a megjegyzés is túlzás és tréfa; „ízléstelen és igazságtalan” (amint az Arkánumot epitomizálta egy, sajnos, túlonúl ismert kritikus). De nehéz a világot nem szomorúan vagy keserűen nevetve nézni. Mert lehetne jobb. És jobb lenne, ha jobb lenne.

– „aki fölveszi a vonót leteszi a garast” – írja a Hatodik vonósnegyesben. De a Bartók New Yorkban sem csupán tisztelgés a bartóki szellem előtt, hanem bizonyára személyes üzenet is megfogalmazódik ezekben a versekben.

– Bartók bálvány és ikon, s mégsem ismerik (vagy szeretik) igazán. Számos polgári otthonban még mindig pofákat vágna, s elfordítják a rádió vagy a tv gombját, ha a hatodik vonósnegyest, esetleg a két zongorára és ütőhangszerekre írt szonátát játszóák. Bartók Kemenes Géfin és Bakucz szövegeiben is megjelenik. Gondolom, azért, mert ő is más volt és másképpen írt zenét. Nem fért el a Magyar Glóbuszon (a zöldség és főzelékkonzervek közt). Kinőtte a magyar finitizmust. Mi is kinőttük. Ez az üzenet. Erre utal a *Hatodik Vonósnegyes* második sora: „a garas élére áll megpördül” stb.

Az első sor elkötelezettséget jelölő iuxtapozíciója (*fölveszi a vonót, leteszi a garast*) után a garas képének visszakonkretizálása az első sor kiegészítője és egyben ellenpontja is. Én másképp kötelezem el magam. Mint Bartók.

A *Bartók New Yorkban* huszonegy évvel előbb keletkezett. Akkoriban jártam először a híres New York-i közkönyvtárban, s átolvastam a Bartók-dossziét. Megpróbáltam elképzelni, hogy érzelte ez az ideges, csöndkedvelő alkotó Manhattant. Avantgard előtti szöveg ez, de már ez is más, mint az átlagos „Bartók-vers”. Ki is tiltotta 1981-ben a láthatatlan cenzor a Bartók-antológiából. Egyébként van egy harmadik Bartók-szövegem is, a Magyar Műhely '93 augusztusi számában. *Hármasoltás* a címe (hármasoltár helyett). Ez Bartók három színpadi művének avantgard exegézise. Van benne ironia, abszurdítás, ez-az. Bartók Manhattan-vízióját pedig jobban megírta ő maga a *Concerto zenekarra* utolsó tételében.

– *Első három kötetét Párizsban adták ki. A véletlen hozta így, vagy valamilyen kötődés, kapcsolódás eredményeként jelent meg mindhárom mű a Magyar Műhely kiadásában?*

– A Magyar Műhely szerkesztőivel, a „fiúkkal” a hatvanas évek óta jó barátságban voltam. (Bujdosó Alpárt még a gimnáziumból ismertem.) Verseimet gyakran közölték; tagja voltam a Magyar Műhely munkaközösségének, s (sajnos) túl ritka személyes találkozásaink ellenére egymás írásainak olvasása (később, a Magyar Műhely szerkesztőinek vizuális korszakában, *megtekintése*) egyre erősítette egymás iránti kölcsönös tiszteletünket, megbecsülésünket.

A „fiúk” kezdettől fogva más utat jártak, mint a többi emigráns csoportok, folyóiratok. Nem tekintették magukat száműzöttnek a szó pszichológiai vagy kulturális értelmében. Eleinte otthoni – akkoriban még mellőzött – szerzőket támogattak, majd a nyugati modernizmusnak nyitottak ajtót. Így két tűz közé kerültek: egyes emigráns körök kollaboránsnak és idegenmajmolónak tartották őket, míg a pártállam kultúrfelelősei azért gyűlölték a Műhelyt, mert társutasító kísérleteiket a fiúk ellenük fordították. Konferenciákra „elengedett” otthoni vendégeiket suba alatt, diszkréten „mételtyezték” a szabadság szellemével. Szóval ezért volt kötődés, kapcsolódás. (Nota bene: a Magyar Műhelyt még mindig páriaként kezelik a hivatalosak – akik többen vannak, mint a választottak.)

– *Az Arkánium című folyóirat talán a párizsi Magyar Műhely ellenében jött létre, vagy az úgynevezett „amerikai iskola” alkotóinak támogatására?*

– Az Arkánium egyáltalán nem a Magyar Műhely „ellenében” jött létre, inkább annak kiegészítésére. 1979-ben az „amerikai iskola” szinte minden tagjának a neve fönn volt a Magyar Műhely munkaközösségének listáján. Többen azonban (Géfin, András Sándor, Bakucz s jómagam is) úgy éreztük, hogy amennyire elkerültünk Európából, annyira kerültünk közelebb egymáshoz.

Érdemesnek tartottuk egy olyan avantgárd folyóirat kiadását, mely kevésbé ragaszkodik szigorú szemiotikai és dekonstrukciós elvekhez, nem tart mindent „metafizikának”, aminek hétköznapi értelme van. A vizuális költészet nem lelkesített annyira – s technológiánk is hiányzott hozzá. Sok mindenben és mindenkin múltott, hogy az Arkánium partizánharcot folytató időszak kiadvány maradt, s nem lett belőle reguláris folyóirat. Legtöbbször a magunk zsebéből fizettük. (De azért még emlegetik.) Lapunk hetedik számában negyvenoldalas kerekasztal-beszélgetést közöltünk a Magyar Műhelyről s a vizuális költészetről. Kicsit meggoroltak érte a „fiúk”, de hát abban az időben még egy flekket se igen szántak otthon a Magyar Műhelyre, hacsak nem fogcsikorgatást és sziszegő szidalmat.

Az Arkánymot valóban az „amerikai iskola” hangjának szántuk. (Egy másik jeles hazai kultúrharcos „önképzőkörnek” aposztrofálta.) De otthoni szerzők is küldtek és küldenek anyagot. Elképzelhetik, micsoda öröm volt számunkra fölfedezni: van több mint tíz igaz Pannóniában; lelki rokonaink, *más nép, másfajta raj*.

– *Van-e kanadai magyar irodalom? Ezt a kérdést Bisztray György is taglalta 1987-ben Torontóban. Olyan jelentős, az egyetemes magyar irodalom számára fontos alkotók, mint Vitéz György, Kemenes Géfin László, Tűz Tamás, Fáy Ferenc, Zend Róbert, utat találnak-e a mintegy százezres kanadai magyarsághoz?*

– Úgy gondolom, van. De ez magyar irodalom, nem magyar nyelvű kanadai irodalom. Fáy Ferenc és Tűz Tamás annak idején mind könyveikkel, mind felolvasásaikkal könnyebben találtak el a kanadai magyar ajkú közönséghez, mint a fél generációval utánuk jövők. Ők az emigráció legreménytelenebb éveiben (1950–75) egy viszonylag jól szervezett, szabad magyar kultúrára éhező emigrációhoz tudtak fordulni; – bár az avantgárd (mármost az „arkánisták” & barátaik) is verbuvált magának kicsiny, de megértő tábort. A kanadai magyar irodalomról Miska János írt jelentős, összefoglaló *angol nyelvű* monográfiát. Jó lenne, ha magyarul is megjelenne.

1988–89, az igazi „fordulat éve” óta a nyugati magyar irodalmak helyzete gyökeresen megváltozott. Különösen az észak-amerikai kontinensen élő szórvány magyarságot érdekli egyre kevésbé az, amit mi *itt* művelünk. S még azok is, akiket érdekel a magyar kultúra, *otthon* vásárolják meg a könyvet, hangszalagot, CD-t. Az otthoni kiadványok még mindig jóval olcsóbbak. S az utolsó néhány évben fölolvadásainkra leginkább az országból nemrég érkezett – most már nem menekültek – ösztöndíjas diákok, szakemberek, vendégek jöttek el. Attól tartok, Horváth Elemérnek volt igaza, amikor – ma már hírhedtté vált sorával jellemezte az „amerikai iskolát”: „gyökértelen, mint a zászló nyele”.

Fáy, Zend, Tűz fizikailag halottak. Tűz Tamás és Zend Róbert még megkapták az obligát főbólintást irodalmi kultúrtestőreinktől. Fáy még azt sem. S ezért az igazi kérdés nem az, hogy a kanadai magyarsághoz találunk-e utat, hanem, hogy eljutunk-e a tízmilliós *magyarországi* magyarsághoz... Egyesek „hiányzó” vagy éppen „elveszett” nemzedékről beszélnek, ha egyáltalán szóba esünk. Nos, nekünk úgy tűnik, nemigen hiányzunk mi senkinek otthon. Viszont el nem veszünk, csupán jobban körül kell nézni – mint ezt önök tették.

1994. november 3.

Erdélyi Erzsébet–Nobel Twiin

FERDINANDY GYÖRGY

Az én életem egy kész regény

I.

Rosszkor kezdődött az életem. Éppen 1944-ben, a háború utolsó évében végeztem el az építészetet.

Vagy mégsem lettek volna ezek olyan rossz idők? A Sarlónál találtam munkát, Balatonfenyvesen. Hotelban laktam, a Kékgolyóban. Volt egy motorbiciklim, hét végén mehettem haza Pestre. Négy ember dolgozott a kezem alatt, két napszámos és két kőműves.

Nekem az volt az életem szerencséje, hogy ikergyerek voltam. Az öcsém mindig kapott számlákat, behívókat, meg hogy munkaszolgálat, meg ez, meg az, én pedig soha nem kaptam semmit, töröltek a listáról, nem is gondoltak rá, hogy ketten vagyunk.

Akkor már bombázták Budapestet. Útban Fenyves felé gyakran megálltam a hajtűkanyarban, és számoltam a becsapódásokat.

Éjjel az oroszok bombáztak. Az amerikaiak csak reggel tíz után. Mi meg lent a Balatonnál néztük, ahogy mennek Pest felé a liberátorok. Furcsa idők voltak. A bombázások után ment tovább az élet. Soha nem szakadt meg a vízellátás, a villany vagy a telefon.

Huszonegy éves gyerek voltam, folyószámlám volt, a munka ment, mint a karika-csapás. Ha meg volt valami zűr, akkor ugye az öcsém kapta a papirosokat.

Így éltem egészen novemberig. Akkor egy éjjel dörömbölnek az ajtón. Bejöttek Balatonfenyvesre az oroszok. A szállodatulajdonosék elmenekültek, szekéren vitték magukkal a holmijukat. Otthagytak engem a tizenhét éves cselédlánnyal. Nem is volt az tizenhét éves, legfeljebb tizenhat lehetett.

Az oroszok elvették az órámat és a pénzemet, azt hitték, hogy én vagyok a tulajdonos. Ott, abban a kis szállodában rendezték be a főhadiszállásukat. Én főztem rájuk, tele volt étellel a kamra, lehetett.

Nem bíztak bennem, minden ételt meg kellett kóstolnom. Vacsora után pedig jártatták velem a csárdást. Ha elfáradtam, odalóttak a lábam alá. A ruszki vicces emberek.

Volt közöttük egy fiatal tiszt, aki tudott németül. Az mondta nekem, hogy bevagonírozzák, és viszik Szibériába az embereket. Menj innen, mondta, mert összeszednek téged is!

Másnap beszéltem az egyik kőművessel. Mondtam neki, nézd, téged is el fognak vinni, ha itt maradsz. Szereztünk egy csónakot, jól felöltöztünk, az volt a tervünk, hogy átevezünk az északi partra, ahol még nem voltak oroszok.

Hát, amint elkezdünk evezni, a ruszki kirohantak. Éjjel volt, nem láttak meszszire, csak vaktában lövöldöztek. Nem tudták, hogy térdig ér a víz, akár bejöhettek volna utánunk gyalog.

Odaát már vártak minket a magyarok. Bevittek a főhadiszállásra, kikérdeztek, hogy mi van, hogy van, hogy milyenek és hogy mit csinálnak az oroszok.

Azt mondja nekem a százados: „Fiam, megtennéd-e, hogy visszamennél, és meg tudnád, hogy hol tartják a ruszki az üzemanyagot?” Kaptam két kísért, visszacsóna-

káztunk másnap éjjel. Holdvilág volt, Fonyódnál észrevettek minket. Az őrmestert, aki velem volt, ott helyben lelőtték. Én berohantam a bokrok közé, vártam reggelig. Reggel találtam egy házat, ahol még laktak emberek.

Szívesen fogadtak. Olyan, de olyan két szép lánya volt annak az asszonynak! Lefeküdtem aludni, ez meg azt mondja nekem: „Vitéz úr! Megkérem nagyon szépen!” És beküldte mellém az ágyba a lányokat. „Könyörgöm” – azt mondja –, „inkább maga legyen, mint az oroszok!”

Szép kis szívesség! De hát én nem tettem meg neki. Ilyen hülye az ember húszévesen.

Másnap még körülnéztem egy kicsit, azután visszaveztem Révfülöpre. Hát ezek itt meg se köszönték az adataimat. Létszámba vettek, beosztottak egy propaganda-századba. Így lettem katona.

Az úgy volt, hogy kiválasztották a fiatalabb gyerekeket, beöltöztették vadonatúj egyenruhába. és énekelve kellett végigmasírozni a falvakon. Hadd lássa a nép, hogy van még magyar hadsereg!

Amikor átadtam a századosnak a skicceimet, azt mondta: „Na gyere fiam, meglátjuk, a tudásod mit ér!” Hát, egyetlen lövéssel felrobbantották az üzemanyagot! Annyira pontosan megmondtam nekik.

Én pedig kaptam egy nyílt parancsot, hogy mehetek haza.

Mentem is. Pápa felé járt még a vonat. Győrben a vasútállomáson aludtam. De akkor már körülfogták az oroszok Budapestet, nem tudtam továbbmenni. Karácsony estéjét a győri vasútállomáson töltöttem. Szép karácsony volt, mondhatom!

Másnap – mi mást tehettem – visszamentem Révfülöpre. Ott aztán elkezdődött a cirkusz. Egy nap kétszer is bevetettek, elmentünk negyvennyolcan, visszajöttünk tízen. Akkor feltöltötték a századot, azután jött az újabb bevetés. Kiosztották a szalonát, a pálinkát és a kenyeret, és irány Bér! A front!

Én csak azért maradtam életben, mert egész idő alatt nem sütöttem el a puskám. Nem mintha nem akartam volna, de senki se mutatta meg nekem. Bérrel visszavezényeltek, újra feltöltöttek, és elküldtek Dadra. Ott határoztam el, hogy megszököm.

Hát egy reggel fogtam a hordozható telefont, és nekivágtam. Nem állított meg senki sem.

Kint azt országúton megállítottam az első teherautót. Felvettek, bevittek Győrbe. Jelentkeztem a parancsnokságon, hogy elvesztettem az egységemet. Kaptam egy másik nyílt parancsot, hogy menjek Ajkára.

Én meg ugye tudtam rajzolni, Ajka elé tettem egy szép rö-betűt, kész volt, mehettem Rajkára, az osztrák határ felé. Először lekocsiztam Nagykanizsára. Megérkezem, bemegyek a borbélyhoz, hogy borotválna meg. Hát mit ad Isten, ott ül egy barátom!

– Gyere be – azt mondja – a Maorthoz!

Bementem még aznap. Fölvettek, béreltem magamnak egy szép bútorozott szobát. Egy napig voltam ott. Másnap reggel verik ám az ajtót! Két német, két nyilas. A szökött katonákat akkor azonnal főbe lőtték. Na, mondom, ennek is vége van!

„Nem kell felöltözni!” – mondták. – „Húzzon csizmát a pizsamára!” Semmi papír, semmi igazoltatás. Bevittek a parancsnokságra, ahol már állt vagy húsz pali. Egyetlen kérdést tettek fel: hogy ismerem-e a maortos barátomat. „Hogyne ismerném!” – feleltem. „Elég!” – ordítottak rám. – „Vihetik!”

Bevagoníroztak, és irány Németország!

Egy személyvonat után kötötték a vagonunkat, és akkor megtámadta egy angol gép a személyvonatot. Én voltam az egyetlen, aki nem aludtam. Ültem. És azoknak, akik feküdtek, elvitte a lábukat egy sorozat. A szalma kigyulladt, állati füstben állt meg a vonat.

Kinyitották az ajtót, és abban a pillanatban lángba borult az egész vagon. Kiugráltunk vagy nyolcan. A többi maradt. Akkor a németek – ilyent még életemben nem láttam! – lerendelték az utasokat a személyvonatból, és leborították a töltésről az égő vagon. Az a pár ember! Elkezdtek billegetni, és egyszer csak lelökték. Mindenesül, élő emberekkel, égő sebesültekkel, le a töltés alá.

Mi meg beszálltunk az utasok közé, és ment tovább a vonat. Két évvel később visszamentem, megnéztem azt a helyet. A szénén égett vagon még ott volt a töltés alatt. Talán ki se szedték belőle az én szegény útításaimat.

A táborban, ahová kerültünk, volt bőven ennivaló. Egyszer, jól emlékszem, születésnapja volt a parancsnoknak. Sorba kellett állni, és mindenki húst kapott. Volt ott háromszáz fogoly, nem voltunk sokan. Mindenkinek adtak egy jegyet. Volt háromszáz jegy és háromszáz húsadag.

Négyes sorban álltunk. Gyorsan bekaptam az adagomat, és rohantam a másik sorba jegyért. Kiosztották a húst, és négy embernek nem jutott. A németek vitatkoztak, kiabáltak. Ilyesmi még nem fordult elő a második világháborúban! Végül is szereztek még négy adag húst, hogy rend legyen. Még jó, hogy nem lőtték le a négy embert, aki éhen maradt.

Akkor már egészen közel voltak az amerikaiak. Vittek minket tovább. Egy erdő szélén adtak vacsorát, ránk esteledett. Auf! Auf! – kiabálták evés után.

Mindenki felállt, én meg nem álltam fel. Elmentek. Bebújtam egy szénapajtába, ott húztam meg magam. Marharépán éltem, és ettem a havat.

Ott, abban a pajtában találtak rám az amerikaiak. Bevittek a főhadiszállásra, odaküldtek egy ilyen amerikai magyart, aki rám ordított: „Mondja utánam azt, hogy Debrecenbe kéne menni, pulykakakast kéne venni!” Utánamondtam. „Magyar vagy!” – állapította meg ez a fasz.

Elvittek a Rajna partjára, dolgozgattam az amerikaiaknak. Javítottam a bicikliket. Közben kitavasodott, elfogyott a türelmem. Egy nap összecsomagoltam, és elindultam biciklin, haza.

Ez májusban volt, 1945 májusában. Így lett vége a második világháborúnak.

II.

Passaunál, az osztrák határ mellett volt egy tábor, odáig jutottam el biciklivel. Tovább nem lehetett. Az amerikaiak adtak egy papírt, hogy fogolytáborból szabadultam, és ez minden ajtót megnyitott. Felvettek mint tejeslosztót, volt egy szobám, és én osztottam a tejet. Ott töltöttem az egész nyarat. Jó munka volt, éjjel pálinkát főztünk, a tejeskannákban pálinka állt tej helyett.

Már ősz volt, amikor megindult haza az első szerelvény. Amint megérkeztünk, elkezdődött az igazoltatás. Hát amint ott várok a soromra, egyszer csak viszik el előttem a századost, aki Révfülöpön kilőtte a benzintartályokat. Nem nézett rám, és én se mertem szólni neki. Így kezdődött az én itthoni életem.

A szüleim sírva fogadtak. Az egyik gyerek, aki velem volt még Dadon, elment az anyámhoz, és azt mondta, hogy látott meghalni. Engem otthon már eltemettek. Most meg újra itt vagytok!

Szerettek volna otthon tartani, de hát be kellett látniok, hogy itt nem lesz belőlem soha semmi. Legfeljebb egy alkalmazott. Apám egész életében postán dolgozott. Bagóért. Végül még csak nyugdíját se kapott.

Nem volt kifejezetten rossz itthon az élet. Németországban akkor még éheztek az emberek. De valahogyan perspektívtalan volt minden. Reménytelen. Nem akartam én aktakukac lenni! Huszonkét éves voltam, de tudtam már, hogy a magam erejéből ennél többre megyek.

Aznap indultam el, amikor kijött az új forint. A Nagy Laci, a legjobb barátom, kint volt egy olasz táborban, és azt üzenté, hogy jöjje, mert terve van velem.

Vittem magammal fél kiló sót, az nagy pénz volt akkor, odaadtam a vonaton a kalauznak, levitt Szentgotthárdig a vonat. Jól ismertem Gasztony környékét, egyszer ott nyaraltunk apámmal, és azzal szórakoztunk, hogy átmentünk a határon. Jól ismerem az utat.

Át kellett gyalogolni az erdőn, egészen az angol zónáig. Ott fölültem az első vonatra. Nem volt se pénzem, se útlevelem.

Filach volt az olasz határ, pár napig ott ténferegtem. Azután indult Olaszországba egy tehervonat. Jól elbújtam, mégis megtaláltak. Egy hónapig voltam börtönben. Jó volt. Nem fázott az ember, és nem éhezett.

Volt bent velem két brazil, nyolcan voltunk egy szobában, négy magyar, egy orosz. Ez felrajzolt egy segget a plafonra. Jó rajz volt, láttad, hogy a pali néz minket, és közben szarik. A magyarok pedig aláírták, hogy le vagyunk mi szarva. De én úgy gondoltam már akkor is, hogy én vagyok az, ott fent a plafonon.

Közben az ember persze érdeklődött, megtudtuk, hol a legkönnyebb átmenni. Amikor kikerültünk a börtönből, szereztünk egy térképet, amin be voltak jelölve a katonai utak. Négyen voltunk, a Szabó Bandi festőművész, ő lett később a futballcsapat kapusa, meg két testvér. Na, mondtuk, nekivágunk még egyszer!

Minden rendben is lett volna, de ott volt az Enns. Át kellett kelniük rajta mindenáron. Akkor már nagyon hideg volt, november vége lehetett.

Levetkőztünk teljesen meztelenre. Keskeny volt a folyó, de borzasztó sebes. Belekötöttük a kabátokba a ruhánkat, és így vittük át a fejünk felett. Már ott voltunk a másik oldalon, amikor a Szabó Bandi rálépett egy kőre, megcsúszott és elengedte a csomagot. Rohant, úszott utána, el is kapta, visszahozta.

Kint a parton mindenki felöltözött, ő meg csak így, csuromvizesen. Ahogy mentünk fölfelé, egyre magasabb lett a hó. Fent egy fenyő tölcsérében megálltunk pihenni. Hát amikor indulnánk tovább, a Bandi nem tudott felkelni, mert a ruhája ráfagyott.

Elértünk egy menedékházat, nem volt benne senki. Be volt rakva a tűzhely, fantasztikus ágyak voltak, és akkor, még most is rossz rágondolnom, nem gyulladt meg a gyufa. Így aludtunk, abban a kurva hidegben, a pokrócok alatt.

Másnap mentünk tovább. De akkor már kiszúrtak a határőrök, sível könnyen utolértek. Azt mondták, jöjünk vissza az őrsre, adnak teát nekünk.

Tényleg, adtak mindent. Kávét, kaját. De közben föl hívták a többieket. Bekerültünk megint egy börtönbe. Ott is töltöttük az ünnepeket.

Az a börtön olyan volt, hogy nekünk kellett kulcsra zárni az ajtót. Családokhoz jártunk ki dolgozni, vendéglőben kosztoltunk. Közben a menekülttáborokban éheztek az emberek.

Utolsó este elmentünk vacsorázni. Abba a vendéglőbe, ahol csak úgy ismertek, mint foglyokat. És akkor mi négyen megettünk huszonegy vacsorát.

Másnap pedig elindultunk Olaszország felé. Akkor már tudtuk a pontos utat, és már vége volt a télnek. Megérkeztünk a másik oldalra, ahol már járt a vonat. Így mentünk tovább, hol vonaton, hol pedig gyalog.

Hát ahogy ott megyünk, egyszercsak kisütött a nap. És akkor mi, egyik a másik után, ledobtuk, otthagytuk az út szélén a télikabátokat. Így érkeztünk meg Udinébe, onnan kértem az áthelyezést Reggio Emiliába, ahol már várt a Nagy Laci.

Itt Olaszországban akkor már volt minden. Az olaszok pedig nagyon szépen viselkedtek velünk. Akárhol megálltál és mondtad, hogy magyar vagy, olyan nem volt, hogy ne hívtak volna be.

Ott, Reggio Emiliában nyitottuk ki az első üzletet. A főtéren volt egy bérház, és ennek volt egy ilyen hatalmas bejárata. Beszéltünk a tulajdonossal, a Nagy Laci már jól beszélt olaszul, mondtuk, engedje meg, hogy tegyünk egy asztalt a kapu alá, és ott áruljuk a szendvicseket. Rögtön megengedte, pedig egy fillér lakbért se kapott.

A Nagy Laci hozott nekem ajándékba egy Enzborel órát, azt most elvittük a zacciba. Adtak érte hatezer lírát, ami elég volt, hogy vegyünk mortadellát és kenyeret. Csináltunk körözöttet, vágunk bele paprikát.

Hát ezt nem lehetett bezárni, ezt az üzletet. Huszonnégy órán át nyitva tartottunk, ott aludtunk a kapu alatt. Három hónap múlva volt eszpresszógépünk, bazár és pénzváltó részlegünk. Ment az üzlet. Olyan lányokkal jártunk, hogy az nem igaz. Akkor még működtek a kuplerájok, ötven líráért az ember oda is bemehetett. Mennyire mások voltak akkor az emberek!

Amikor volt elég pénzünk, fölmentünk Rómába. Akkoriban svéd útlevele volt minden magyarnak. Mi meg szereztünk bele egy brazil vízumot.

Eladtuk az üzletet, átmentünk Genovába. Két hét múlva indult is egy hajó, az Enrique Vespucchi. Egy olasznál laktunk, az óváros végében. Hát ez tudta, hogy van pénzünk, azt mondta, ne fizessük ki a hajójegyet, hanem ő tud egy nagyon jó üzletet.

Amerikai cigarettát kell eladni, mondta, ez egy biztos dolog. Taxival fogjuk szállítani a kartonokat. Az anyja úristenit, megvettük a cigarettát. Na, azt mondja, most menjetek el Milánóba, ott megduplázzátok a pénzeteket. Hát ülünk a vonatban, és akkor, még bent az állomáson, elkaptak a vámosok. Elvettek mindent, ott álltunk csupaszon.

Föl kellett szökni egy hajóra, nem volt más megoldás. Ment is egy Chilébe, vasúti kocsikat szállított, és ugye milyen az élet, ezt azután láttam is Chilében, ezt a vonatot. Antofagastától Serenáig ment, keskeny vágányokon. Azon nagyon könnyű lesz elbújni, mondták nekünk az olaszok.

Meg volt beszélve, a hajó indult reggel ötkor, ott várt a pali, aki bevitt volna, és az anyja istenit, elaludtunk. Amikor felébredtünk, már magasan járt az égen a nap.

Várhattunk tovább. Amikor indult egy másik hajó, felszálltunk. Ha tudom, hogyan ellenőrzik az utasokat, nem kapnak el minket soha. De nem tudtam. Amikor bementék, hogy minden utas menjen fel a fedélzetre, mi marha fejfel elbújtunk egy zsidó ember ágya alatt.

Ezek meg kiszedtek az ágy alól, de ez már Nápolyban volt, odáig nem vett észre senki. Ha fölme gyünk az ebédlőbe, egy hónap múlva Brazíliában vagyunk.

Bevitték Nápolyba. Emlékszem, volt ott egy lány, aki annyira megsajnálta, hogy ingyen lefeküdt velem. Nincs sok jó emlékem a nőkről, de ezt a lányt nem felejttem el sohasem.

Hát ugye nem tudtak mit csinálni velünk. Azt mondták, van egy ilyen tábor Bari mellett, adtak odáig egy vonatjegyet. Ott találkoztam újra össze a Szabó Bandival, aki Reggio Emiliából egyenesen oda ment.

A Bandi a Szépművészeti Főiskolára járt. Később megfestette az iráni sáhot. Máig is a legjobb amerikai portréfestők között tartják nyilván. Meghalt már szegény, az újságból tudom.

Hát ez lett aztán a csapatnak a kapusa. De először még ott volt a cigarettagyár, a foci csak utána következett. A Nagy Laci gyártotta a táborban a cigarettát, és én voltam az eladó.

Két nagy bőröndben cipeltem az árut. Kifizettem a tanulópénzt. Mindjárt az első alkalommal egy pali megvette az egész rakományt. Bevitt egy bankba, hogy vesz ki pénzt. Oda is adta nekem a vadonatúj ezreket. Mind hamis volt, még fogott is! Jól megvette a cigarettát, a fene ott egye meg!

Később már egyenesen a borbélyhoz mentem minden faluban. Megborotválkoztam, beszélgettünk. Amikor befejezte, azt mondtam neki: „Nézze, kaptam a nagybátyámtól amerikai cigarettát, nem tudna rá valakit?” „Cigarettát?!” Mind lecsapott rá.

És már utazhattam is vissza, üresen.

Vigyáznom kellett, hogy ne kerüljek kétszer ugyanabba a faluba, mert a cigaretta rossz volt. A tizedik után megfájdult a torkod. Nem a mi hibánk volt, a dohány volt vizes.

A tereken akkoriban mindenütt gyerekek árulták a cigarettát. A másik trükköm az volt, hogy megkérdeztem tőlük, nem akarnak venni? Azt felelték, hogy megmutatják a főnöküknek. Megmondtam nekik, hogy melyik szállodában lakom.

Jött is hamarosan a főnök, vett öt kartont próbaképpen. Másnap már az én cigarettámat árulták a piacon. Akkor körbejártam a téren, és visszavettem tőlük dupla áron. Azután vártam. Hát rohan ám a pali, hogy van még a cigarettából? És megvette az egész bőröndömet.

Egyszer egy borbélynak adtam el így cigarettát, és amikor legközelebb fölülök a vonatra, hát ez a borbély ül szembe velem. Na, lebuktam, gondoltam, mert ez egy olyan cigaretta volt, hogy ha egyszer veszel, nem veszel belőle többé sohasem.

A csomagolás gyönyörű volt, csak mondom, megfájdul tőle a torkod. Hogy feljavítsuk, hozzákevertük a vizes dohányhoz a csikkeket. Száritott füge levelét adtuk még hozzá, tettünk bele salétromot, hogy égjen, és kumalint, az adta neki a Camel-illatot. Kumalint árult minden patika, irtó jó szaga van. De hát mivel a dohány nyers volt, megfájdult tőle a fejed.

Azt mondja ott a vonatban az a borbély:

– Van még abból a cigarettából?

– Van.

– Na – azt mondja erre –, maga jól becsapott, de most elvisszük, eladjuk valakinek, a fene ott egye meg! Azután feleztünk.

Ilyen jópofák voltak az olaszok.

Jaj Istenem, hányszor aludtam egyszerre két lánnyal is! A vasútállomásokon mindig hirdettek olcsó ágyakat. De ha elment az ember egy ilyen házhoz aludni, rendszerint nem volt elég ágy. Ha engedtem, befektették mellém a lányokat.

Közben a többiek futballoztak. A táborban élt vagy százötven magyar, ugyanannyi horvát, és vagy ötven török. Az irodán volt egy barátom, a Vojta, aki tökéletesen beszélt olaszul. És ami a fő, írni is tudott. Tudod mit, mondom neki, írjunk az egyesületeknek! Rendezzünk focimeccseket!

Mondta nekem mindenki, hogy á, Gyula, ez egy hülyeség! Nem lett igazuk: özönlöttek a válaszlevelek. Hogy mit kérünk? Megmondtam, hogy a bevétel felét. El-

fogadták, megvettem a szereléseket. A bokszkesztyűket is, mert gondoltam, ha már belevágok, akkor a bokszolókat is elmenedzselem. A táborban a lányok kihímezték a címert, mi lettünk a Külföldi Magyarok Sportegyesülete.

A trénerünk a Szűcs volt, aki még a Főbuszban játszott. Egy igazi profi. A bokszolók edzője pedig a Saub Miki. Az első meccsünket Palermóban játszottuk.

Teljesen megtelt a stadion. Mi meg elaludtunk a vonatban, és ellopták a cipőnket. Leszálltunk a pályaudvaron, piszok elegánsan, sötétkék öltönyben és meztláb. Az egész csapat.

A meccsen kikaptunk kettő-egyre. De hát ez a Palermo egy profi csapat volt. Félidőben lementem a kasszába, és kifizették nekem a járadékomat. Volt egy kis görög a csapatban, ez rúgta az első gólunkat. A Szabó Bandi pedig úgy védett, mint egy párdúc.

Palermóból mentünk Katániába, és Katániából Messinába. Itt már győztünk. A helyi lap azt írta, hogy a magyar csapat csárdást táncolt az olaszokkal. Mentünk Torinóba, Rómába, Bariába.

A bokszolókkal is majdnem minden héten meghívtak egy-egy faluba. Komplet műsrot tudtam összeállítani, volt három amatőröm és három profi.

Ez így ment egy évig. Azután egy szép nap belépett az Idegenlégióba az egész csapat. A Klárik, a nehézsúlyú bokszolóm és a többiek. Addig kerestem ötszáz dollárt is egy találkozón. Egy Fiat árát. Hát most ennek is vége lett. Eladták a szerelést, és leléptek. Ilyen hülyék az emberek.

Nem mondom, volt velük bajom. A szállodákban ellopták a törülközőket, éjjel leütötték a mulatók előtt az embereket. De szép idők voltak így is. Felejthetetlenek.

A Vojtával még találkoztam egyszer Argentínában, a többivel – többé – sohasem.

(Folytatjuk)

MÓZSI FERENC

a hatalomról...

*a hatalmasok mind hatalmat akarnak
szítják a tüzet és aki közel áll
lángra kap megperzselődik bekormozódik
látszatra szagra más és más alakzatban
mutatkozik mint mozihős filmvásznon
tv-képernyőn emlékkönyvekben
plakátokon kisebb-nagyobb újsághír rádiókommentár
akár a világ fütyije akivel csak sújtani
dugni és dugványozni kell
mert gyorsan terjed az erő híre és
azt állandóan igazolni és
a rekordokat meg dönteni kell*

*az ilyen preparált világsztár aztán lehet akár kisjézus is
imákba és átkokba foglalják majd fenn ül a Mindenható Média
jobbján balján tetején alján és mindenestül mellett
meggyőződés nélkül igazodik igazul igazít
szükségképpen politikai mennybe megy*

és általában megdicsőül...

ez a tíz nap sem...

*ez a tíz nap sem rengette meg a világot
mégis egy pár költő leszállt a témára
leporolta és a maga megszokott következetességével
papírt tett alá megadva módját az emelkedett hangulatnak*

*ez az év sem lesz kirívóbb csak gyorsabb az eddigieknél
van aki jézus szíve felől közelít
van aki atommagokat emleget
türelmetlen hiszékenység veszi körül a földet
a gravitáció már sokat vesztett eredeti lényegéből*

*gül baba rózsáival bíbelődik
a kilátás szűkül
az illat kevésbé illatos*

a virág követeli a cseppeket
üres könyveket lapozgatunk
az intelem is illanóban
az írástudók szedelődzködnék
mindenki valahová készül
csak a jóhiszeműek nem mozdulnak
makacsul őriznek

egy majdnem lakatlan szigetet...

Bartholomaeus apostolus •

KISS ANNA

Genitivus

- HOLD *Az Időt
jelenítő, ki
megelőzőm s elhagyom a
Sötétet, üveghólyag Hold,
a lenti huták buboréka, omló
felhőn át már csak
sejtem lenn a Földet
lengvén mind följebb,
följebb.*
- ANGYAL *(itt sárkányrepülő)
Isten elhagyott
műhelyei nyitva,
egéből a hó csak
dől a nagy udvarokba,
kőhombárok
mélyén zúgnak a
lángok.*
- LÁNGOK *Zúgunk a kürtőn át, mert el sem oltott,
széthagyva minden, amit egybehordott,
öntőmintái telnek lassú hóval,
hiánya a zugokból, mint a sóhaj,
fényből való kötényt énekelve
huzat kutatja át, és száll a pernye.
Zúgunk a kőszagú nagy műhellyében,
pislákolunk olajban úszó bélen,
fel a tetőig nő az ember árnya,
ki érte nyúl megint, mi szertehányva,
fogást talál vasfúvón, sók, arányok
természetén elindul és aláfog
a buborék-üvegnek. Bármit gondol,
megsokasítva néz alá a polcról.*
- ÜVEGEK *Butéliák, mi teltek,
sőt kövérek!
Mi orvosságzagúak,
éjsötétek!*

*Ablakszemek, világra
felnyílóak,
mi tükrei a nagy, világító
hónak,*

*lámpáinak felgyúltát
hóra, égre
vetítgetők, ha kitaszít a
szélbe!*

LÁNGOK *S a nő, ki híg viaszba lenfonalt márt,
gyertyáival megterheli a kalmárt,
zendül a jég, de sustogunk mi, lángok,
szirmok közt jár a kandúr, mint a látnok.*

ANGYAL *Isten elhagyott
műhelyei télen,
nagy hősztái járnak
fönn az égen,
hajnalába
tollat terít a
páva.*

FÉRFI *Fenn huzattal
bíbelődik az
angyal,
ponyva-szárnyak
csattognak és
zihálnak,*

NŐ *Kantusából
kilógatva a
lábak!*

ANGYAL *Ég s a Föld közt
támadt pogány huzatban
álom s világi nyűgök
közt maradtam,

szárny s kerék közt
elmélkedem magáról
a kétfelé bandzsító
Ideáról.*

NŐ *Felkapva, s hóba érve
a sarkak! Ám mivégre
a fel, le,
égből égbe!*

SZELEK *De már az ég nagy zsákjait kioldták,
földi lyukak süvöltenek, üres fák,
görgetjük omló felhőit nyugatnak,
rabló szelek, elszáll velünk az ablak,
s az angyal kantusát nyakába fűjva*

*eloldalgunk a zsákba vissza újra.
S ő nem mutatkozik, hol elhagyott nagy
műhelyei azóta is duhognak,
gyertyamártó edényei is épek,
sói minden aránnyal frigyre léptek,
festik felfúvott Nap-gömbjét, s ha nézem,
a lent valóban ég – másféleképpen.*

*S a lenn hullámló, szívig nyers tavaszban
szédül a téli szárny, a nyughatatlan,
földi tenger sodorja, ne riaszd fel.*

FÉRFI *Az angyal*

NŐ *Ó, az angyal!
Ó!*

FÉRFI *Madártojás előtt,
holmi fészek.
Mit ámul egy
tojáson?*

NŐ *Hát
nem érted?*

TOJÁSOK *Koppan belül a csőr, a szárnyak végre
előmerészkednek a lusta szélbe,
héjaink zárt, türelmes mértanába
mi rejtve volt, a hattyú, vízre szállna.
S míg a huták kőhombárai hőben
zúgnak és fel-le nyikorog a nőtlen
zúzótonk – de a borítókosár nagy
kotlóbeszédre csendesen vet árnyat –,
a víz fehér bárkái már elúsznak,
nézvéen kettévált képletét a Holdnak.
S kik héjakká leszünk az angyal ujján,
világos, nagy szemétől messze hullván,
álom ha még egészé visszaálmod,
gurulunk szélhimbálta kantusához.*

ANGYAL *Isten elhagyott
műhelyei délnek
túl a szikrázó
tarlón átalérnek,
malomárok
mélyén forgó
lapátok.*

VÍZ *Malmának folyton rázkódó falára
tolul a bodzák irdatlan virága,*

*s vonulok én, a Víz, malom-sötétben,
lomb és virág homálya nő fölém.*

*Hálót, halat ingatva lenn, a kőnek
lassú görgését hallgatom. Erősek
az én zúgásaim, meglassulásom,
rengvén a Föld kővér csontját kihányom.*

ANGYAL *Eget dobál, hol
kövei felgyűlnek,
száradni szegett
vászonok repülnek,
malomárok
fölött telnek a
zsákok.*

VÍZ *Hálót, halat ingatva lenn, nagy álom
partjáig lassul görgeteg futásom,
el s vissza járok, vissza s el, a Holdnak
torlódva, s mind eloldódik a csónak.*

FÖLD *Hol partjaim alá- és fölmerülnek,
virága gyúl az áldott hangafűnek,
és árnikának itt, s a pille mákok
úgy lengenek felhőben, mint az álmok,
s az orvoságos fű kötegye százszám
lóg a tetőről, leng a fészker ágán,
az égből is, ha már a kert nagy érett
gyümölcssei szelíden földet érnek.
Mind én vagyok, a Föld. Az ember is, kit
formált a fénylő kéz, unván a Semmit,
önárnyékát az Isten. Egyiküknek
szárnyat talált ki tán a túl nagy ihlet!*

ANGYAL *Ponyva-szárnyat
szóttek rám szövőfái,
és a lennek
műhelyei a szélbe
messze lengnek,
száll a kelme
világos végtelenbe.*

VÁSZNAK *Asztalok dísze,
tornyos ágyak
szentsége mi,
gyöngybéli vásznak,
nász éjjelén
bíborra váltak,*

síró gyertyákkal
körülálltak,
pólyálgatunk
Kezdetbe, Végbe!

ANGYAL Csak én alá!
S újból az
égbe!

NŐ Orsó futásán
át, szövőfalármán,
hallom, hogy nő
esőből a szivárvány,
mint a lámpa-
virág fölé az
árnya,
zúg a kas még,
virág firkeál a
szélre,

FÉRFI orsó futása,
hámortűz világa
sem űz föl ennyi
holt levélt a fára!

NŐ Ó, de...!

FÖLD Meglóduló levél-fúgák – még hallom.
Hogy jár a vad, hogy lőnek rá – is hallom.
Betöltenek önnön szülötteim, s én
megszülöm őket újra, másik estén.
Tárnáimban Hiány s Remény egy álom,
mint lassan változó báb kinn a fákon,

NŐ (fölvéve a pólyát)
...mint lassan
változó báb
kinn a fákon...!

NAP Hol én, el-
eltűnő, ki
megelőzőm s elhagyom a
sötétet, buborék-Nap, a
lenti hutákból égre fújt – nagy
hópilléimmel
áltatom a Földet
örvényén át a
ködnek.

HORVÁTH TAMÁS

Szuvenír

(Részlet)

Június vége, darazsak, legyek zümmögnek az ünnepi asztal romjai fölött, délelőtt még esett, a nagymama születésnapjára gyűlt össze a család a verandán.

Meleg van. A kert frissen gőzölgő párái, a datúrákkal tűzdelt rózsacsokor az üveg-vázában, a nyárelő gőgje, a részeg természet. A nap cintányérja, az ég roppant, vakító, kék-sárga díszlete. Ehhez képest az idelenti burjánzás olcsó, de örömteli komédia. Az iménti esőtől bársonyos gyöngédségzöld és a kerti virágok rikító dicsősége harmónikus kiegészíti egymást.

A nagymama évek óta beteg, és ez az állandóság olyan masszív, mint az eurázsiai hegylánc a Pamírtól a Kaukázuson át a Kárpátokig. Szívkoszorú-elégtelensége van, mellyel feküdni kell, s csak kivételes alkalmakkor támogatják ki a verandára, a fűzfafotel párnákkal bélelt ölébe.

Néha már az az érzése, hogy nagyanyja fekvő járt iskolába, fekvő ment férjhez, fekvő főzte az ebédet, püfölte a fakanállal lányait, ha rossz fát tettek a tűzre. A négy Bánkúti lány a férjikkel és a gyerekekkel. A süteményestálak kifosztva, néhány almáspite árválkodik csupán az egyiken.

Keresztanyja kávé tölteget a csészékbe, az asztalon szódásüvegek, kancsóban málnaszörp, szőlőfürtökkel díszített, hasas butéliákban könnyű homoki siller. A felnőttek egymás gondolataiba vágva beszélgetnek, megannyi leleményes szerep. Most végre szabadjára van engedve a nem létező siker. A meghitt környezet arra inspirálja a társaságot, hogy legalább egymás előtt a magabiztosság és jóléti büszkeség álarcát húzzák megsebzett büszkeségükre. A lecsúszott középosztálynak a felső közepe: volt tisztviselők, tanárok, katonatisztek. Gizi néninek például ruhaszalonja volt, Gellért bácsi, a cisztercita atya a k.-i kertészet segédmunkása, keresztapa donkanyaros, tartalékos, „horthyfasisza” főhadnagy, egykori polgári iskolai tanár, és örülhet, hogy fölvezték könyvelőnek a helyi késárugyárba. No és az apja? Aput tavaly rúgták ki a bíróságtól, most a vasútnál krampácsol, és szó nélkül túri... Keresztapjának az a legfőbb vágya, hogy legalább napközis tanárnak visszakerüljön valamelyik általános iskolába, de persze hamarabb megy át a tű fokán a teve, semmint ez sikerüljön. A hajdan volt aranykorról ábrándoznak, amikor még valakik voltak, s most, kibillentve ebből a valakiságból, a lehető legszorgalmasabb pedálozásra kényszerülnek a marxista fejtágítókon, csak hogy páriaként megtűrjék őket munkahelyükön. A hajdanvolt aranykor... Minden csak viszonyítás kérdése. Néha már sajnálják, hogy nem születtek tanyasi csicskásnak vagy prolinak, vagy ha mondjuk egy icipici zsidóvér keringene az ereikben... Nem, azt azért talán mégse! Kivéve természetesen az aput, akinek szép, nagy kampós orra van, és azt is tudja mindenki, hogy apu anyja, vagyis az ő másik nagymamája (milyen bonyolult néha, hogy ki kinek a kicsodája! mindig utána kell gondolni, mert az apun és az anyun kívül mindenkiből több van...), szóval a Tercsi nagymama, ahogy a családban emlegetni szokták (meghalt már) fiatalon egy élteőbb, gazdag, özvegy zsidó ügyvédnél szolgált mint házvezetőnő, és nagyon hirtelen ment férjhez... Tehát „a Dezső kicsit gyanus!”

Apjáról mindig úgy beszélnek a háta mögött, mint valami kóbor macskáról, akit ők fogadtak be: a fényességes Bánkúti família. Magyarán, kegyeskedtek méltóztatni! Bár a Dezső mentiségére legyen mondván, most ő is a rendszer feketeseggűje, hiszen ki látott már bányász vagy vasúti pályamunkás zsidót?

– Te Dezső, ezzel a tokmánnyal már rég bent kéne ülnöd a pártbizottságban – ugrasztja aput Béla bácsi, a Gizi néni férje, aki a társaság legjobban szituált tagja és egy környékbeli falu igazgató-tanítója. („Hja, a Bélának könnyű, nekik mindenük megvan!”)

Apja szeme szúróskéken villan, akár a gáztűzhely takarékra kapcsolt lángkarikája. Aranykeretes szemüvegét (de sokat macerálják érte a krampácslásra született bunkók!) föltolja vörösbarnára égett homlokára. Szomorú kecskefeje ezernyi ráncba gyűrődik, megszépíti a boldog vigyor. Na végre, csakhogy a Béla rákezdte! Már várta, nagyon várta, afféle rituális bábszínházosdi ez köztünk, paprikajancsi visszapüföli a hitványokat. Apu most újra elmondhatja, hogy a SZAK-ban futballozott, az első osztályban, és a vidéki válogatottságig vitte, amikor közbeszólt a háború (még az első!), aztán kivitték a Piavéhez a frontra... Majd mindjárt lehűti ő ezt a falusi krampuszt! Labdához se érhet mellette, ugyan mit mutathat fel a hordónyi pocakján kívül ez a Béla? Ráadásul még tizenöt évvel fiatalabb is nála, buta, nyálasszájú, fölfelé nyal, lefelé rúg, mindig is ki volt kímélve. Ez csak akkor olyan nagymenő ám, ha a háta mögött tudja az egész csirkeudvart.

– Százszor mondtam már, hogy amikor egyszer a Fradi ellen játszottunk, orrba rúgtak. Nem úgy, mint téged, Bélám, aki még a nyilasoknak sem kellettél. Hiába nyaltad a seggüket, tudták, hogy a zabáláson kívül semmire se vagy jó, és még ők is fenéken billentettek.

Tekintetes ifjabb vitéz Takács Béla igazgató elvtársat (mert apja, az öreg Takács csakugyan „vitéz” volt) előnti a pulykatakony. Mit képzelsz ez a genetikailag gyanús elem, hogy merészel ez a család által fölkarolt, befogadott, rühes kandúr vele így beszélni? Már ordít is, de az asszonyok beléfojtják a szót.

– Te Béla, amikor negyvenötben tele lett a gatyád, nem voltál ilyen nagyfiú – így Rózsika néni, a legfiatalabb Bánkúti lány.

Célzás az igazolóbizottsági hercehurcára... Annak idején Rózsika néni ment könnyörögni Pálfihoz, a kommunista polgármesterhez, akivel még negyvenöt előtt együtt dolgozott a városháza szociális osztályán, hogy engedjék el ezt a maflát, nem csinált ez semmit. A családban nyílt titok, hogy amikor a rendőrök beültették a kocsiba, hogy a Tisza Szállóba vigyék, ahol az ÁVO elődje tanyázott, akkor ifjabb vitéz Takács a szó szoros értelmében összezsínálta magát. Káromkodva lökdösték vissza a lakásba, hogy tisztát váltson.

– Kár a Dezsőt kárhoztatni, ő csak bélyegeket gyűjt – ez pedig a keresztmama, Ila néni, aki hanyag eleganciával pöffenti oda a cigarettafüsttel a falusi tökfeknek a csöppnyi vitriolt. Mert azt is tudja mindenki, hogy Béla bácsit ott, a Tisza Szállóban rögvést beléptették a kommunista pártba, egyet s mást el is vállalt, úgyhogy azóta kizárólag az épületek homlokzatára, meg a tanyérsapkákon virító vörös csillagra függeszti tekintetét. Furcsa görcsbe merevedett a nyaka, valószínűleg úgy meszesedtek el a csigolyái, hogy lejjebb már nem vesz észre senkit, de hát ez érthető, odalent csupán a burzsoá dekadencia férgjei tekeregnek.

– Fiam, most legjobb volna, ha elvonulnál a toalettbe, és lecsapolnád a vérnyomásodat – tanácsolja neki a nagymama, a megfellebbezhetetlen döntőbíró.

Apu megdicsőülve ragyog, rettenetesen élvezi a purparlét. Soványan, szálfaegyenesen ül a széken, teste a fizikai munkától csupa ín és izom. Egyetlen deka fölöslege sincs, pedig betöltötte a hatvanat. Szétfeszíthetetlen rugó, akit nem lehet kipiszkálni önérzetéből, vagy ha mégis, akkor nagyot pattan és visszaüt.

Azért az jó, ha anyu nem hallotta a cirkuszt, mert amilyen indulatos, képes lett volna a körmével kidekorálni a Béla elvtárs arcát. Biztosan a száját rúszozza a belső szobában. Megátalkodottak ezek a Bánkúti lányok, mindnek megvan a maga flúgja... Anyu az Élelmiszeripari Vállalatnál sem hagyja magát, de nem ám! Ott is elő-előkapja a rúzszt, és ha valamelyik nacsalnyik rákezd, hogy a naccságák ideje lejárt, meg hogy a szájfestés kispolgári csökevény, azonnal visszavág neki: „Idefigyelsen, V. kartárs, törődjön a saját dolgával! Tudja azt maga nagyon jól, hogy hó végén nem a maga népi demokratikus rőfögésére van szükség, hanem rám.” „Meglásd, egyszer még elvisznek, Ircsikém!” – csóválja aggodalmaskodva fejét apa, valahányszor vállalati ügyekről esik szó, de anyu csak legyint, és igaza is van. „Hja, a Mérlegnének mindent szabad, vele kivételeznek!” – mondogatják a háta mögött. Anyunak tényleg nem léphet senki a lába nyomába, olyan frappáns termelési beszámolókat ír, hogy azokat küldözgetik mindenhová: a pártbizottságra, a megyéhez, a minisztériumba. Csak úgy kirázza a kisujjából. Neki mindegy, hogy kinek: akárkinek, akárhová, akármikor... Anyu vállalati kincs, a hentesből lett igazgató lélegzetet sem tud venni nélküle. Igaz, apura tekintettel anyu nem tölthet be semmiféle komolyabb tisztséget (ez sajnos a fizetésén is meglátszik), mindössze egy kis, besorolt előadó az áruforgalmi osztályon. „A respekt a lényeg, Dezső – szokta mondogatni apunak –, valahogy talpon kell maradnunk. Különben is, a Hentes megígérte, hogy elintézi neked a paprikabeváltót.” Maguk közt csak „a Hentes”-nek hívják a szakértségsis gyorstalpalóban kikupálódott Gy. elvtársat. Lehet, hogy augusztus elsejétől apu már a paprikásoknál dolgozik.

És ő? Szereti mindkettőjüket, de bizony inkább az anyja természetét örökölte. „Tiszta Ircsi ez a gyerek” – szokták mondogatni nagynénjei. Hát az igaz, hogy vajmi kevés szorult belé apja szelíd, vigyorgó blazírságából. Apu helyett most őt gyötri a düh, legszívesebben bevágna néhányat a nagy, tohonya állatjának, csak hogy a Béla bá' legalább egy mázsa, ő pedig csak tizenegy éves, és vaságyastól harminc kiló.

Kihasználja a zűrzavart, és amíg Béla bácsit a többiek forrázzák vagy hűtik (az elhatalmasodó agyhúgykő ellen mindkettő egyformán hatásos), kioson a verandaajtón, le a lépcsőn a deszkakerítéssel elválasztott, veteményes mögötti, hátsó kertbe. Valaha ez az egész városrész mocsár volt, a talajvíz magas, nem nagyon lehet ide mit ültetni, legfeljebb kukoricát és napraforgót, ami összekeveredik a kert végében burjánzó náddal és sással. Középen méternyi széles árok, poshadt vízzel és egy fapallóval.

Csak jó valamire az a rúzs, mert anyu úgysem engedné le a kertbe: vigyázni kell az ünneplő ruhára, a fényesre suvickolt cipőre, a fehér térdharisnyára (egyikből sincs több), a sötétkék úttörőnadrágra, ami nagyon is jól illik az özőnvíz előttről megmaradt matrózbúzlúhoz. Hogy utálja, de hogy! Úgy néz ki benne, mint szarospista Jézus nevénapján. Akár egy kis pisis, elsőáldozós... Az ünnep az ünnep, olyankor mindenki kinyalja a kölykét, jó ürügy ez a csimotaversenyre. Csupa „szemünkfenye”, úgy dicsekednek velük, mint a háztömb körüli, gyorsasági bajnokságokon a bukósisakos, bőrcsizmás menők a spécire túráztatott motorjaikkal. Azoknak persze van mire felválni, a múltkor is hogy irigyelte Puhony Nándort, a Bp. Honvéd többszörös bajnokát, aki egy teljes körrel megelőzte a többieket a fantasztikus Gilerájával!

Mindegy, kockáztatni kell, még ha kap is néhány taslit. Nyomás, hátra, a nád közé, adjunk a Béla bácsinak, adjunk a felfuvalkodott Döbrögiének! Hersegnek az árokperti lapuk, a kardként lecsapó lécdarab nyomában sok-sok fejetlen hulla, köröskörül húsos-nedvesre csonkolt száraz meredeznek. Amelyikre most üt, az a legnagyobb: az a Béla bácsi. A földre huppanó levél pedig Béla bácsi nanking-mellénye, az a vastag ér a levélen a zsebóra ezüst lánc. Béla bácsi is túlöltözte magát, a kötelező lódenhez meg az ócska, gyűrt kashaöltönyhöz képest ez nem valami káderhez méltó viselet... De kit érdekel! Amott meg, az a leszakadt levélfoszlány a Béla bácsi keze, a dupla vastag karikagyűrűvel.

Meg kell büntetni a Döbrögit! Bizony, büntetést neki, büntetést a hordóhasújának a hülye vicceiért! Hátha még egy herceg kis levelibékát is belepottyanthatna a kisebbik Takács lány blúzába hátulról... Nincs az a verés, ami elrettenthetné! Vagy inkább vegye rá a Kisgizát, hogy játsszon vele papás-mamást? Be kéne csalni a kerti budiba, leráncigálni róla a bugyinkót, de ez a kis hülye úgyis mindent elfecseg a felnőtteknek...

Becsörtet a kukoricásba, ide-oda rohangál, nagyrészt már felszáradt a sár, a föld szomjas, az árokban vígan kuruttyol a békakórus.

Szitakötőket kerget, lepkék után kutat, észrevesz egy különlegesen szép fecskefarkút, de az csak incselkedik vele. Karnyújtásnyira bevárja, és amikor már lecsapna rá, felröppen, egy-egy pillanatra megmerevedik a levegőben, majd bravúros, kiszámíthatatlan cikcakkokkal eltűnik a kerítés mögött.

Itt, ebben az elhanyagolt, gizgazos kertben keríti először hatalmába az a szorongással teli, alig megfogalmazható érzés, hogy soha, de soha nem kerülhet igazán közel a világhoz.

Kiszemel egy békát, amelyik smaragdzölden gubbaszt az árokba csüngő levélen. Behajlítja tenyerét, óvatosan közelít, összes gyorsaságát beleadva rázúdul az áldozatra, de a béka csobbanva eltűnik, néhány buborék marad csak utána. A sáros víz arcára, blúzára fröccsen, keze alámerül az iszapos pépben, undorodva kapja ki, ujjairól csöpög a víz.

Az utálattól és naptól kábán, kiszolgáltatva a kudarcnak, lecsüccsen egy árok partján heverő, esőtől kifényesedett, vadonatpiros téglára. Nemrég kerülhetett ide, biztosan Zámbóné, a kicsit dilinyós, alsó lakó hozhatta ide a kút menti téglarakásból, netán, hogy megjelölje, meddig érdemes még egyáltalán fölászni a kertet.

Zámbóné mindig gumicsizmában jár, kackiás kis bajuszt visel, művezető a kenderfonógyárban, és felesben műveli a kertet, még ha nem is átütő sikerrel. Ez az egyetlen mániája. Zámbóné az ilyen névnap, családi susmusok epizodistája, mindig szóba hozza valaki, hogy a „kisnyilas” negyvenötben azonnal váltott, ehhez képest nem nagyon „kényezteti ugyan a Párt”, de azért „bizonyára mindent jelent, ami a házban történik, és nem szabad vele bizalmaskodni”.

Őt mindenesetre a vasorrú bábára emlékezteti. Nagyon is jól el tudja képzelni, hogy egyszer mindhármójukat elkapja, vele együtt a Kisgizát és a keresztapáék Micukáját is, rájuk zárja az ólajtót, s aztán majd ki kell dugni az ujjukat, hogy elég kövérek-e már, érdemes-e valamelyiküket megsütni és fölfalni... Valójában iszonyodik az ócska, mocskos göncökben járó, mogorva csoroszlyától, de Zámbóné most nincs a láthatáron, valószínűleg kiment a temetőbe a férje sírjához.

Meg-megborzong, ahogy Zámbónéra gondol, keskeny kis feneke felszívja a téglamelegét, jólesik neki, ahogy a nap tüze a nadrágon keresztül beleivódik bőrébe, átjárja

csontjait, akár az élet igazsága, ami ugyanúgy teljesedik be, mint a Zámbóné által mormogott, érthetetlen átkok, mint a halál, mint az a romhalmazból előmeredő kéz Szombathelyen, amikor a rettenetes szőnyegbombázás után feljöttek az óvóhelyről. Abból a napból már alig emlékszik valamire, de például arra a karomszerűen felmeredő kézre igen, mintha valaki fordítva szúrt volna bele egy csirkelábat a mészportól és üvegcserepektől borított gerendacsonkok, tégladarabok közé.

Itt, ebben a kertben még nem sejtí, hogy a sikertelen lepke- és békavadászattal csakugyan az életét játssza végig, ezt a napforró, téglavérszínű, agyagkő életet, ami egy napon valahol messze, egy téglafal tövében ér majd véget, és a novemberi ködben egész testét el fogja önteni a halálveríték, hogy aztán mégis visszarángassa ebbe a se hús-se hal iszonyatvergődésbe a reszketés, a hideg...

De most még – vagyis azon a június végi délutánon – csak rohangálunk a Kisgizával és a Micukával, két kis hülye, akik utánam szöktek, és a pusztaság tény, hogy ott szökdecselek a nyomomban, felgyorsítja reflexeim. Csak el kellett határoznom, hogy lesújtok, és a tenyeremben máris ott vergődik a lepke. Hátról, egyetlen, villanásszerű mozdulattal kapom el szárnyánál fogva a szitakötőt, úgy cserkészem be áldozataimat, ahogy a macska vadászik...

És ettől kezdve minden könnyen ment, a kis dinkák ámitása, hogy varázserejű a kezem, meg hogy egy bikafejű szörny lakik a kert végében, ott, ahol a legsűrűbb a nád, meg a sás, és ennek a szörnynek én vagyok a királya, minden kívánságomat teljesíti. Aki például ezt a piros téglát a hóna alá kapja, és nem teszi le estig, annak egy káprázatos, dió nagyságú, indiai rubin lesz a jutalma. És azt is beszopták, hogy egyszerre két hangon tudok énekelni, mint a város ismert bolondja: Bolond Báró Bíró Béla, vagyis a Gugus, csak hogy amit én produkálok, az még ennél is több! Az egyik éneklésem farkasüvöltés, a másik szellemhuhogás, s ezzel éjszaka bárkit odacsalogathatok az ágyamhoz, hogy elmesélje történetét. Ha akarjátok, belenézhettek a torkotokba a varázserejű pityanggal itt, ni. Ez egy mindent láttató lámpás, csodás ereje van, mint Aladdin olajmécsesének. Hadd nézzem, hátha nőnek már a színarany hangszálhúrok a nyelvek mögött, nyisd ki csak, Gizike, a szád, hunyd be a szemed, úgy! Most szép lassan benézek ezzel a pityanggal, igen, már látom... P-h-h-h!

Kisgiza bög, köhög, öklendezik, tele van parányi ejtőernyővel a szája, köpköd, fulladozik, szalad az anyjához, beárulni engem. Tagadok, nem igaz, nem igaz, ő is fújta ránk a pityangot, igaz-e Micuka, ösztönösen lehúzó a fejem, így anyám tenyere csak a nyakamon csattan, de már tudom, hogy diadalt arattam a vágyakozás és a megaláztatás között valahol félúton.

El-ká-posz-tá-sí-tot-ta-la-ní-tot-tat-tál.

Ezerkilencszázötven június huszonhetedikén, a nagymami hetvenhatodik születésnapján még a legyek is azt zümmögik: milyen szerencse, hogy Petőfi nem most él! Percenként jönne érte az ÁVO, percnként dobna fel a talpát, el se jutna a kozák pikáig.

Mintha egy átírótomb indigója alól tépnéd ki: minden nap az előző másolata, bepókháló az unalom, megfertőznek a jelképek, szünet nélkül süvít a nincs, a rádióból egyfolytában bugyog a gyűlölet. Rettegés tölt el, és hazudni kell, hazudni, hazudni mindig mindenkinek a holnap kifestőképeskönyv-mennyszágaról, mert soha nem tudhatod, mikor ki jelenti föl az aput egyetlen rossz mondatodért. Még Csillapilla néni magyar szakkörében sem ordíthatod ki magadból (pedig oda csak az osztály válogatott elitje jár!), hogy minden olyan tompa, zavaros, sivár, és nem történik semmi, de semmi, ami kigyújtaná az időt, mint hajdanán, ama dicső március közepén, jó száz évvel ez-

előtt. Búzös árok ez az év, alján haldögszürke, szappanos lé koszlik, és azt is tudod, hogy az összes átjáró, kocsibeálló, keresztbe fektetett palló, kanyarulat mögött ugyanaz kezdődik és ugyanaz folytatódik majd jövőre is, egyre beláthatatlanabbul, elviselhetlenebbül...

Egész nap ebben a sivatagban bolyongtam, hiába volt vasárnap, s a krémes és az ünneplés, csupán a képzeletem ragyogott, vonszolt, lökött előre („Előre, őrsvezető pajtás!”), mintha a szívem helyett fantáziám pumpálná tagjaimba a vért. Ez az igazi Szahara, nem ám a másik: itt legeli a homokot a tevecsontváz!

Tehénlepény ez a város, egy lapály, soha nem jártunk kirándulni, nem is lett volna hová. Apu szokta gúnyosan mondogatni (pedig ő tősgyökeres, őshonos családból származik), hogy Szeged az ország végbele, mire keresztapa se mulasztja el a replikát, hogy nem is ez a legnagyobb baj, de még az aranyeret is kibányászták innen. Csupán a nyár röpke két hónapjára keríti hatalmába a mit tudom én, miféle nyugtalanság a nálam nagyobbakat – fiatalokat és idősebbeket – a Tisza-parti strandon. Ebben az álmos, tunya városban azt hajszolják, ami nincs, ami mindig is hiányzott ebből a tájból. Mesterkélta a nyüzsgés, felfokozott a császkálás, ide-oda a strand ösvényein és a part menti homokban, a pontonokra telepített mólótól föl egészen a Bertalan emlékműig, meg vissza, hogy aztán augusztus végén hirtelen elzsibbadjon minden. A kabinokból kidöglük a lüktetés, és ott marad a csend, mint egy félig elrepedt kagylóhéj. De engem taszít ez, nagyon taszít, a börtönt börtönnek látom, akármennyire is csak egy kis pöcsös vagyok, sasszemmel látok ott, ahol a többiek azt hiszik, hogy ha a jelentéktelenségig összehúzzák magukat, akkor megúszhatják és átevickélhetnek a holnapokba. Gyávák. Ezért azzal ámitják egymást, hogy másutt se járnának jobban, mert mindenütt ugyanolyan a priccs, ugyanolyan a cella, és ugyanúgy forgolódhatnak egyik oldalukról a másikra álmukban. Itt ez a kötelező szerep, mást nem játszatsz, ezt várják el mindenkitől. Ezért nem fogom elmondani senkinek, hogyan szöktem be az egri várba, hogyan fogadott Dobó kapitány, hogyan vittem be neki talpig érő, felnőttre való kabátom alatt a távcsöves kispuskát kétszáz lövedékkel, s aztán másnap reggel hogyan lőttem fejbe a Bolyky-bástyáról a sátra előtt álló Ali basát, majd sorra a többi beglerbeget, és hogyan futottak ezer felé, a rémületől üvöltve, lófarkas kopjáikat s a próféta zöld zászlaját elhajítva a pogányok, végül hogyan hódítottuk vissza édes hazánkat, hogyan csaptunk szét a négy égtáj felé, hogy mi legyünk Európában a legnagyobb hatalom, egészen addig, amíg Magyarország partjait újra három tenger mosta...

Lassan estébe fordult a délután, az aranyzöld égbolton előparázslott a vízestej-fehér hold, Béla bácsiban is rég szétolvadt a nagyzási hóbort, fröccs fröccs után („Nem lesz ez egy kicsit sok, fiúk?”), a méregtűskéket is kiizzadta már a lélek. A férfiak kint maradtak a verandán néhány gyors ultipartira, de a politika kártyalapjai is minduntalan belekeveredtek az időfecsérlés véget nem érő játszámájába. Az ultizók testvéreké váltak az ürességben, az összetartozást mímelő képmutatásban, elöntötte őket a csillogó, vak remény, hogy az orosz nem húzhatja soká, a Nyugat csak-csak megembereli magát, majd a Dhulles így, majd az amerikaiak úgy, majd ha bevetik az atomot, de nem ide, mi nem kapunk belőle, kizárólag Moszkvára hullik az áldás, meg Szibériára, de te ne félj Bélám, nem égsz porrá, te csak arra ügyelj, és úgy dolgozz az elvtársaid keze alá, hogy azért valamiképpen ki tudjunk ráncigálni a szarból.

Közben minket is terelgettek már befelé, nehéz volt a viháncoló gyerekeket összeszedni. A nagyobbik Takács lány, Anikó gőgös libapillantásokat vetett ránk, ő bezeg el nem mozdult volna a felnőttek mellől. Jövőre gimnáziumba megy, hát úgy pipiskedik, mint egy dáma.

Anyu és Rózsika néni visszafektették nagymamát az ágyba, Ila néni Gizi nénivel sustorgott valamiről, hogy már megint hülye vagy, miért nem raksz zablát a szájába, hát nincs neked önérzeted, csak kihasznál téged, a Takácsok mind ilyenek, az öreg is hogy bánt a feleségével, te meg csak túrsz, szenvedsz, hagyod, hogy előbb-utóbb bele-sodorjon benneteket egy újabb bukásba.

Mindenki kókadozott már, a vázában az egyik rózsának lehorgadt a feje, akárcsak az enyém, pedig ablak, ajtó tárva, hús esti szellő fújdogált. Keresztanyáék szedelőzködtek, mert Micuka elaludt az anyja ölében, és Takácsék is hozzáfogtak a búcsúzkodás hosszadalmas rituáléjához. Csók és puszi, és a fogadkozások pingpongja, hogy majd ekkor meg akkor, és el ne felejtsetek, hogy két hét múlva lesz Gellért bácsi születésnapja, azt is itt rendezzük, el kell hogy jöjjetek, viszont ti is kiutazhatnátok hozzánk néhány napra, ennek a gyerekek is jót tenne a levegőváltozás, meg egy kis falusi tej...

Figyeltem, ahogy az előttem imbolygó arcokon hol felragyog, hol hervadozni kezd a tiszteletteljes, udvarias mosoly, amelyben még ott bujkált a megfáradt szeretet, de mindinkább erőt vett rajtuk a türelmetlenség, hogy már mennének, szinte menekülnének, annyira keveset bír ki az egyik ember a másiktól, és nem is titkolták érzéseiket, egyre több lett a grimasz, a homlokránc, a megvető fintor, a hepciáskodva gesztikuláló mozdulat.

A nagy nyüzsgésben Micuka elbújt a tükör háta mögé, Kisgiza nem találta a babáját, sürgető kiáltások, félmondatok röpködtek, ajtók csapódtak, végül a felnőttek türelmetlensége pakolt rendet a káoszban.

Nagymama kivételével mindannyian lehömpölyögtünk az utcai kapuhoz. Ugye, hogy a mama milyen boldog volt, akkor a jövő héten valamikor beugrunk hozzátok, de anyu, én úgy szeretnék elmenni a keresztmamiékhoz, vedd tudomásul, Sanyika, hogy azt az aranykoronát igenis a tündérkirálynőtől kaptam, tele van gyémántokkal, de nem mutatom meg neked, te hülye, mert befújta a számba, b-e-e-e! Hagyjátok már abba, mindjárt szétcsapok köztetek! Hölgyeim, ha lehet, ne húzzátok az időt... A-p-u-u-u, fáradt vagyok, vegyél f-ö-ö-ö-! De ugye, Dezső, nincs harag?

A fejünk fölött ott ragyogott a Göncöl. Hosszan néztünk a távozók után. Mielőtt a sarkon befordultak volna, visszaintegettek, aztán elnyelte őket az éjszaka, mely tele volt illatokkal, kutyaugatással, titkos jeladásokkal.

A nagymami tényleg boldognak látszott, még fekvé is ott vibrált, röpdösött a családja körül, kotlós, akit a csibék szoros gyűrűje őriz, kérdései és véleményei mind-mind a család ügyes-bajos dolgaiból csipegettek, hadd fogyjon a baj, mert az aztán bőven van, hetekig lehetett volna belőle csemegézni.

Akik még maradtak, odahúzták széküket a nagymama ágyához. Éreztem, hogyan lassul a szívverésem, szemhéjam malomkő, el-elbillen, képtelen vagyok felemelni, nyitva tartani. Aztán lefektettek öreganyám lábához keresztbe, az ósdi, támlás ágyba, mely valóságos anyahajó volt, le lehetett röppenni a végébe, és elernyesztett szárnyakkal heverni, mint a kert óriás szitakötője. Az egész napi ugrabugra, a nap heve kiszívta minden erőmet, és az is zavart, hogy tudtam, nemsokára úgylis fölkeltenek. Saját lábamon vánszorgok majd hazafelé, félálomban, anyuba és apuba kapaszkodva, addig nyafogva, amíg meg nem hintapalintáztatnak minden utcasaroknál.

De most még nem gondolok a hazamenetelre, halkan zsong bennem az élet, sodródok az álom bódulatával, hamarosan szétszóródom a káprázatok égtájai felé, megfedkezem a bőrömön kívüli világról, láthatatlanul suhanok, mint a szél, az elhagyott, török sátrak közt száguldok, magam előtt görgetve a janicsársüvegről leszakadt strucc-

tollat, rátenyerelek a meleget árasztó dombokra, onnan nézem, hogyan ujjonganak a várvédők. Még a félhalottakat is felhordták mind a romhalmazzá ágyúzott falakra, bástyákra, de én nem vagyok köztük, hisz nincs testem, egyszerre jutok el minden-hová, és mégis, csak ritkán éreztem magam ennyire jelenvalónak az emberek közt, mintha éppen akkor szabadultam volna ki a fákamrából, ahová néha bezártak, ha valami főbenjáró bűnt követtem el. Boldogság fogott el, tudtam, hogy a szélnek a legjobb, és biztos voltam benne, hogy ezentúl minden nap más lesz, mint a többi, mind-től várhatok még valamit.

Tele édes ízzel a szám, csak a beszédfoszlány-szigetek emelkednek ki az álom-tengerből. Csordultig betört az iménti szabadság, a meghódításra váró jövő, a kerti tücskök lágy ciripelése. És akkor egy mondat a tarajára kap, hatalmas ívben dob ki a partra, hirtelen éber leszek, mint a nyúl.

- No de, hogy nem jött rá mindjárt? Miért nem szólt előbb?

- Azt hitte, valami részeg társaság randalírozik a sírok közt.

- Nem nézte meg?

- Dehogynem. Lámpást gyújtott, elbócorgott a hangok irányába, de nem látott senkit. Akkor azt gondolta, hogy hallucinált.

- Végeredményben nem csoda. Borzasztó lehet egy temetőcsősznek, én semmi pénzért nem csinálnám.

- Ugyan már, Ircsikém! Az is csak egy foglalkozás. Megszokja az ember.

- Én ugyan soha.

- Végül is, kedves mama, hogyan jöttek rá?

- Hát úgy, hogy a csősz csak nem hagyta nyugodni a dolog. Másnap reggel az volt az első, hogy jelentkezett a városházán. Haza akarták zavarni, mert tudták róla, hogy szereti a tütüt. Özvegyember volt ez a Kiss bácsi, nem talált olyan asszonyt, aki odaköltözött volna hozzá a temetői kis házacskába.

- Azon egyáltalán nem csodálkozom.

- Elég az hozzá, hogy az öreg addig hajtogatta a magáét, amíg ki nem szállt a hely-színre egy bizottság. Köztük volt Gyuri bácsi, az én keresztapám is, mint a rendőr-kapitány helyettese. Emlékszel még rá, Ircsikém? Nem? Pedig de sokat lovagoltattot a térdén. Szegény meghalt még kilencszáznyolcban. Onnan jött a zaj, mutatott a csősz egy nagy, kápolna kriptá felé. Gyuri bácsiéknak végigfutott a hátukon a hideg, tudták, hogy előző nap oda temették a szegény Zsámbéki gyereket. Jóképű fiú volt a Zsámbéki Zoli, még én is táncoltam az egyik bálon vele, régi, zentai família sarja. Ment az utcán, egyszersak összeesett, megállt a szíve. Nagy temetést rendeztek neki, az a rengeteg koszorú, olyat már akkoriban is csak ritkán lehetett látni, a virágok egészen elborították a kápolna előtti, parányi sírkertet. No és aztán, de ezt is csak a Gyuri bácsitól tudom, mert akkor én még fiatal lány voltam, alig tizenhét éves, az apátokat se ismertem, Rózsikám, szóval semmi gyanúsat nem találtak, amikor kinyitották a kápolna ajtaját, illetve mégis, mert a koporsó mintha egy kicsit keresztbe állt volna a téglapadlón, egy iciripicit ferdén, csálén valahogy... És akkor a Kiss bácsi kijelentette, hogy bizony nem így helyezték el tegnap, hanem pontosan a bejáratra merőlegesen, és középre fektették, tehát itt valami nem stimmel. A halottkém azonnal parancsot adott Kiss bácsinak meg a városi altisztnek, hogy feszítsék föl a koporsó beszögezett tetejét, és ami akkor a szemük elé tárult, maga volt a tömény iszonyat. A Zsámbéki fiú arccal lefelé fordulva feküdt, csupa véres csonk az ujjak helyén! Kiderült, hogy csak tetszhalott volt, odabent a koporsóban föléledt, ordítozott, dörömbölt, kínjában összevissza marta az arcát,

lerágta az ujjai végét. Életemben ilyet még nem láttam, mesélte a Gyuri bácsi, és azt is elmondta, hogy ennek a gesztenyebarna fiúnak a haját mintha lisztbe mártották volna, egyetlen éjszaka megőszült. És persze, hamar elfogyott a levegője, ott fulladt meg a szerencsétlen.

– Ez tényleg borzasztó. Mintha az egész világ összeesküdött volna ellene. Micsoda sors az ilyen! Elképesztő.

– Pedig amúgy nagyon jóra való fiúként ismerte mindenki, építészhallgató, műegyetemista volt Pesten. Ez a nyári szünidőben történt. Állítólag nagyon szépen rajzolt. Sokat gondolok mostanában erre, és elvárom tőletek, hogyha itthon halnék meg és nem boncolnak föl, akkor valamelyikőtök szúrja át a szívemet egy kötőtűvel.

– Jaj, mama, hogy mondhat ilyet a születésnapján!

– Mert félek! Csak ettől az egytől félek, a haláltól magától nem. Értem nem nagy kár, de az a szerencsétlen fiatalember még el se kezdte az életét.

– Hát igen, mindig a java hullik el. A háborúban is az a sok halott... És manapság megint a félkegyelműeknek áll a világ. Annyit pofáznak nekünk, hogy így a szocializmus, úgy a kommunizmus, és hogy a vallás a népek ópiuma... Most aztán megkaptuk! Ha nem ordítjuk túl a másikat a gyűlésen, hogy éljen a párt, éljen Rákosi, már rúgnak ki, sőt, attól is reszketni kell, mikor visznek el.

– Ez a legpogányabb vallás, Dezső, és ezt nem a cisztercita mondatja belőlem, mert tény, hogy ilyet még nem hordott a hátán a föld. Ez a Sátán legrafináltabb műve! Mi, öregek, te is, meg én is már sokat megéltünk, két háború is kijutott nekünk, de lám, Ircsikám, Rózsikám, ti sem úszátok meg a szörnyű bombázásokat, és aztán, ugye, ott volt a menekülés... De higgyétek el, egy szép napon ez a mostani pokol is véget ér, mint amikor gombostűvel beledöfnék a luftballonba: pukk! Ne felejtsetek el, hogy az emberekben időről időre ellenállhatatlanul tör fel az élet büszkesége.

– Nicht vor dem Kind! Er hat die Augen geöffnet.*

– Kisfiam, felébredtél? – simogatja meg Anyu a fejem. – Gyere, húzzuk a cipődet, indulnunk kell.

A cipő... Illetve, dehogyis a cipő... a borjúboksz csizma, amit a körúti susztertől kapott november elsején, vagy másodikán, aznap, amikor kiállították a nemzetőr-igazolványokat... Illetve, dehogyis a csizma, mert hol van az már!

Maga alá húzza a lábát ebben az alkalmi koporsóban, akárcsak a Zsámbéki gyerekek. Micsoda elképzelhetetlenül pompázatos idill volna, ha csupán a csizmáját lopták volna el!

Mindjárt eldől, hogy tetszhalott marad-e, vagy sem... Az előbb már föltérdelt, most újra meg fogja próbálni, s ha nem sikerül, még mindig lerághatja az ujjait. Igen ám, ha volna mivell! Amúgy az arca totálisan ki van dekorálva, egy balta se hasogathatta volna jobban össze.

Tetszhalottkám, ne várd meg, míg jön a tetszhalottkém, nyomd ki magad!... Ha nem sikerülne, még mindig kérhetsz kötőtűt a tovarisoktól, aztán bele a szívbe: egy sima, egy ferkelt.

Összeszedi maradék erejét, különösen a combjára koncentrálni, mintha máris a falnak rugaszkodna, de valami visszahúzó, elgyengítő hűvösséget érez a térdhajlatában, mintha odanyomtak volna hirtelen egy darab jeget.

* Ne a gyerek előtt! Kinyitotta a szemét.

Nem a fagy rántja le. Furcsa, de ez mégsem az előbbi, szuronyos, velőt dermesztő hideg.

Nem! Nem!

Ez a vészvillanás hidege.

Zúzmarát liheg, csontkorcsolyáján csattogva rohan a halál, most lendül elő a kanyarból, ismét célba vette őt, tudván tudva, hogy csak akkor állíthat fel újabb gyilkolási világcúcsot, ha a Mérlegh Sándor nevű embermaradványt átszakítva siklik győzelemre.

Mintha kigyulladt volna a nap a fal tövében.

A fényszóró.

Rohanó léptek.

– Sztoj! Sztoj! Jappajimaty!

– Jézusom! Mária segíts!

– On ubezsit, daj jimu, kak szlédujet!*

Egy sötét folt röpül át fölötte, aztán egy tompa puffanás, egy test puffanása a falon. Valaki.

Egy újabb áldozat.

Rövid géppisztolysorozat.

És a valaki eldől a közvetlen közelében.

Ő pedig ép szemét szorosan összecsapja, kifacsart tagokkal hever, még a fejében nőtt gumót is elernyeszti, visszafojtja lélegzetét.

Még egy rövid géppisztolysorozat...

De te most ne törődj semmivel, zuhanj, zuhanj, anélkül, hogy a kisujjadat is megmozdítanád, zuhanj valami sötét lyukba, kucorodj magadba, csak a láthatatlan szél létezik! Te nem vagy, soha nem is voltál, veled ne foglalkozzon senki!

– Etyi vsze izdahnu!i!**

A háta közepébe kapja a rúgást. Te szentséges ég, majdnem feljajdult!

Iszonyatos erővel feszül benne a görcs.

A görcs, hogy meg ne moccanjon.

Most úgy érzi, egyetlen mozdulattal át tudna pattanni a falon, ahogy a bolha menekül. Akár a teste százszorosát is keresztülugraná. Soha, de soha még ekkora erőt!

Az idegek atommáglyája, a lefékezhetetlen energiaháló kifeszítve remeg szétromcsolt koponyájától a sarkáig. Ott remeg gyomra közepén a fölrobbanni készülő, hatalmas tűzgolyó hang nélkül, láthatatlanul. Reng a vulkán, remegnek a zsigerek, a szív, a tüdő, a belek. Egy beépített harckocsimotortól sem vibrálna jobban a bensője.

Ki tudja, meddig feküdt így, arra gondolva, milyen jó a többieknek, akik már nem léteznek. És az is milyen furcsa, hogy ettől az újabb kivégzéstől mennyire megremült. Ámbár rettenetesen visszafogta magát, a fülében még most is alig susterog a vér.

Csak akkor nézett föl, amikor jobb szemhéja mögött sötétebb kárpitok váltakoztak a reflektorvillanásokkal.

A ruszlik megint eltűntek, beállt a „szokásos” rend. Hatvanig számolt, ezalatt egyszer, a negyvenhárom és ötvenegy közt sepegette át rajta a távolabbi (kétszáz méter?

* – Meg akar szökni! Adj neki!

** – Megdöglött mind!

háromszáz méter?) teherautóra vagy páncélkocsira, vagy mifene olajozott istennyilára szerelt, forgó reflektorfény. Azt a célra irányított, állandóan világító másikat viszont ismét kikapcsolták...

Bizakodjunk, bizakodjunk! Úgy néz ki, hogy itt, a Ludovika kertjében, lejárt a műszak, ma már nem üzemel a szovjet vágóhíd. Kezds hajnali hatkor.

Mélyeket lélegzik.

A görcsbe szorító pánik ledarálta húsát, liszté őrlöte csontjait, mehet kutyapogácsának. Mindamellet egészen biztos benne, hogy az az irdatlan erő, ami az előbb megvédte, most már nem fogja cserben hagyni.

Hirtelen rátör a szomjúság, iszonyú fájdalom hasít széttroncsolt fejébe. Lám, az élet újabb, átkozott jele... Inni szeretne. Úgy ég belül, mint az az áldozatára váró, üres bronzüst a pokolban, melyet az ördögök nagy lángokkal, buzgalommal hevítenek. Valami könyvben látta, egy középkori reprodukción...

Aztán valami kocorgást hall, valami berregő vacogásfélét, ami összevegyül a furcsa, alig hallható, kölyökállat-vinnyogással.

Csak nagysokára fogja fel, hogy ő nyüszít, s hogy ez az ő hangja. Régóta nem hisz már az üdvösségben, s most mégis úgy ömlik, bugyog belőle a könyörgés, akárha eltört volna benne a főnyomóvezeték: „Miatyánk, Úr Isten, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a te neved, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is, mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg a mi vétkeinket, és ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól, ámen!”

Sztojcsev Szvetoszláv „illuminációi” elé

Az egyik nyelvből való átlépés a másikba: kockázatos. De szerencsés esetben pompázatos eredményekkel kecsegtethet. Hiszen nem feltétlenül jelenti az átlépést az egyik kultúrából a másikba. Sztojcsev Szvetoszlávot Bulgária küldte a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Krára, hogy ott magyar irodalmat és nyelvet tanuljon. Az eredmény nem csupán ritka nyelvi felkészültségben mérhető, hanem az eredetileg (és talán még ma is) újságírói ambíciókkal rendelkező ifjú – aki ma Békéscsabán szerkesztőként tevékenykedik – már első kötetét is összeállította, az alábbiakhoz hasonló formájú prózaverseiből. Hirtelenében (távoli az analógia) a világirodalom egyik kísérletezője, az önmagát látnokká kiképező, egészében modernné válni akaró Rimbaud jut eszembe, az ő prózaversei, „Illuminációk” című sorozata, amelyben hol a szerkezet adja a prózavers jelentését, hol a mese sejtelmessége vezet el a jelképiséghez, hol az ismétlések, gondolatrítmusok árján jutunk el egy aligha megfejtendő líraisághoz.

Sztojcsev Szvetoszláv sem mond le a történetről, töredékességében mutatja föl a mindig roppant egyszerű eseményt, amely modern világunk űzöttségéből éppen úgy táplálkozik, mint egy ironikusan értelmezett világirodalmi vagy mitológiai témából. Szuverén világ az övé: összetett szavai nyelvi fantáziáját igazolják, bekezdései ritmusérzékét, meghökkentő gondolatisága eligazodni vágyását az általa kaotikusnak látott világegészben.

Nem tudható még: meddig írja a szó szoros értelmében és talán műfaji értelemben is vett prózaíró meséit Sztojcsev Szvetoszláv, merrefelé tör előre és vissza a magyar, a bolgár vagy a világirodalom kulturális emlékezetében. Írásai tehetségről árulkodnak, a szerencsekívánásokat mindenképpen megérdemlik.

Fried. Isván

SZTOJCSEV SZVETOSZLÁV

Szerecsenmosoda

Hóhullámok hátán szárnyal a repedező lét.

A bűntudatmag szüntelenül lelkeket robbantgat, olthatatlan tűzforrásokat szül.

Az elapadhatatlan energia holt szavakat vet és észmaradványokat arat a hőzuhatagban.

A hősmundák lassan elhalnak már, a repedéseken szétfolyik a lét... van itt valaki?

Génebesz-sugallatokat áraszt a sebzett lelkiismeret, gyóntatószékhez láncolja magát a gondolkodó lény... csókold meg a földet, utas, és bűneiddel s vérző ujjaiddal itasd meg a repedező űrt.

Lear, a bolond

LEAR: *Te bolondnak hívsz engem, fiú?*

BOLOND: *Minden egyéb címeidet elajándékozta, az veled született.*

A valaha rettegett (és igazságos) királyok szörnyű tévedések folytán olykor megfosztatnak a koronától, s a leari útra kényszerülnek. A hízog nyáj elárulja a királyt, kegyetlen bosszút áll a már fogatlan oroszlánon, köddé vész a népes múlt, és csak egyvalaki tart ki a néhai nagyság mellett – a bolond.

A leari úton két bolond.

Az úton túl a kíméletes időtlenség, ahol az egyiket megkoronázzák és királyt adnak hozzá, hogy meg ne őrizse a magány, a szegénység, az emlék.

A bárd

Kísértetiesen csöndesek az éjszakák és eseménytelenül feszültek a nappalok. Feledésrétegek ülepsznek rá a múltra, a súlyosan terhes mozdulatlanság-vákuumban csak régi bűnök árnyai keringenek nesztelenül. Néhanapján rényire kinyílik az egyetlen ablak, a szobába behatol egy-egy jelentőredék, porlepte észfoslányok szabadulnak ki a múltból, szipákol a tér, és egyre vaskosabb a vissza-visszatérő állókép. A csupasz falon fejmagasságban egy szögre kiakasztott, vörösen fénylő, súlyosan lógó bárd. Réges-rég kiszáradt a folyó, az élető, nyomokat eltüntető víz, szomjúhozik a hideg acél... él az acél, nem éri utol az enyészet.

Jelenség madáréknál

A galambok viselkedésének három változatát figyelte meg töprengő utazásai során a vándor:

Északi nyár, barátságos és elképesztően tiszta skandináv kisváros. A piac melletti téren a padokon pihenő emberek és az éhes madarak békességben elférnek egymás mellett. Egyik lábát a másakra téve ül a vándor, kenyeret majszol, egy galamb a lába alól is szedegeti a morzsákat. Centiméterekre a halál.

Egy másik tájon – valahol Közép-Európában – már bátortalanabbak a madarak. A vándor morzsákat szór, a galamb tartózkodóan figyel tisztes távolságból. Az ember kissé odébbáll, a madár azon nyomban felszedegeti a kenyérdarabkákat.

Valahol délen jár a vándor; a madarak messzire elkerülik az embert.

Ne bánts a madarat, bármerre is jársz! A fönix feltámad poraiból, és eledelért esdekel...

T A N U L M Á N Y

GÖMÖRI GYÖRGY

Radnóti Miklós: Tajtékos ég

*Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek.
Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre ráel, mind olyan fehérek.*

*Körülnéz néha s felsikolt az év,
körülnéz, aztán elalél.
Micsoda ősz lapul mögöttem újra
s micsoda fájdalomtól tompa tél!*

*Vérzett az erdő és a forgó
időben vérzett minden óra.
Nagy és sötétlő számokat
írkált a szél a hóra.*

*Megértem azt is, ezt is,
súlyosnak érzem a levegőt,
neszekkel teljes, langyos csönd ölel,
mint születésem előtt.*

*Megállok itt a fa tövében,
lombját zúgatja mérgesen.
Lenyúl egy ág. Nyakonragad?
nem vagyok gyáva, gyöngye sem,*

*csak fáradt. Hallgatok. S az ág is
némán motoz hajamban és ijedten.
Feledni kellene, de én
soha még semmit sem feledtem.*

*A holdra tajték zúdul, az égen
sötétzöld sávot von a méreg.
Cigarettdát sodrok magamnak,
lassan, gondosan. Élek.*

1940. június 8.

A *Tajtékos ég* Radnóti Miklós utolsó éveinek fontosabb versei közé tartozik. Maga a költő ezt a címet adta még életében összeállított utolsó versválogatásának, amely aztán csak 1946-ban jelent meg posztumusz kötetként. A versben Radnóti saját lelkiállapotát próbálja megfogalmazni költői képekben, egy olyan történelmi helyzet-

ben, amely csüggedéssel, letargiával tölti el a jóakarátú embereket. Mielőtt magát a verset elemeznénk (bár hangsúlyozzuk, megértéséhez szükség van bizonyos háttérismertekre), vázoljuk fel az adott politikai helyzetet.

A vers 1940. június nyolcadikán íródott. Magyarország ugyan még semleges, de már határait nyaldossák a második világháború hullámai: a németek elfoglalták Lengyelországot, majd lerohanták Norvégiát és Dániát, a tavaszi villámháborúval birtokukba került Belgium és Hollandia, sőt a franciaországi győzelem is már szinte bizonyosra vehető. A francia kormány két nappal később, június 10-én hagyja el Párizst, ahová a német csapatok néhány nap múlva be is vonulnak. Az angol expedíciós sereg maradványai hajókon menekülnek át a Csatornán. A Szovjetunió az 1939-es barátsági szerződés értelmében semleges (illetve részt vesz Lengyelország felosztásában, de „egyéb-ként” semleges), az Egyesült Államok még nem lépett be a háborúba. Hitler hadserege és légierje ezekben a napokban verhetetlennek látszik.

Radnóti, akit már a spanyol polgárháború óta szüntelenül foglalkoztat a szükség-szerű „költőhalál” gondolata (a Federico García Lorca c. vers keletkezése 1937), a világháború közeledtével egyre gyakrabban reflektál más írók vagy költők eltűnésére és halálára. A *Csütörtök* c. versben két ilyen öngyilkost említ, a T. betűvel jelzett Ernst Toller német és a J. M. betűkkel jelzett Jiří Mahen nevű írókat, akik New Yorkban, illetve Prágában végeztek magukkal; Toller azért, mert nem bírta az emigráns sorsot, és Mahen azért, mert szenvedett a német megszállástól.¹ Az ugyanebben a versben harmadikként említett Pierre Robin csak eltűnt, de mint tudjuk, nem halt meg, túlélte a háborút. Radnóti *Naplójában* olvassuk, már 1939 őszéről ezt a bejegyzést: „Prejean elesett a nyugati fronton”.² Ugyan a francia filmszínész halála is álhirnek bizonyult,³ a fronton eltűntek között volt egy, akit Radnóti jól ismert – Hevesi András. Róla csak egy konkrét jegyzet van 1940 júniusáig a *Naplóban* – Havas írja Casablancából, hogy „De H. Bandi rien de nouveau”,⁴ ami véleményünk szerint azt jelzi, hogy Hevesi eltűnéséről Havas már 1940. május 23-i levelében kellett hogy szóljon. (Ebből a levélből Radnóti nem idéz, csak jelzi, hogy megkapta. Egyre szaporodnak hát az áldozatok – a csak hírből ismert más nemzetiségű írók és a személyesen ismert kül- és belföldiek, akik eltűntek, de meglehet, már nem élnek.

A személyes szorongatottság, megbélyegzettség állapotát erősítik a magyarországi fejlemények is. Bár Teleki Pál külpolitikájában a semlegesség híve (megtagadja a segítséget a németeknek Lengyelország megtámadásakor, menedéket ad a menekült lengyel katonáknak), még 1939-ben elfogadtatja a magyar országgyűléssel a második zsidótörvényt, amely már nem vallási, hanem származási alapon korlátozza a zsidóknak számító magyarok munkalehetőségeit. Ez kihat Radnóti egzisztenciájára is – a magyar rádiónak készített irodalmi előadás-sorozatát abba kell hagynia,⁵ ezáltal nemcsak jövedelemtől, a szélesebb közönségtől is megfosztják. Arról, hogy magyar-francia szakos tanári állást kapjon egy középiskolában, szó sem lehet. Az igazságtalan megkülönböztettség érzése, amit korábban a „hazámban száműzötten” fordulattal fogalmazott meg, most minden eddiginél élesebben jelentkezik, és először az 1940-es munkaszolgálat élményével tetőzik.

A *Tajtékos ég* éjjeli képpel indul. Nem új ez Radnótinál, akinek talán az alkonyat a legkedvesebb napszaka, bár hajnali képeket is szívesen használ verseiben. A háború alatt viszont feltűnően elszaporodnak az esti-éjszakai versek (*Két töredék, Mint a halál – később pedig: Tarkómon jobbkézgeddel, Rímpárok holdas éjszakán* stb.). Ezek sorába illeszkedik ugyan a *Tajtékos ég*, bár más 1939–41 közt írott versekhez képest kevésbé van

pillanatkép-, szubjektív hangulatfelvétel-jellege; Bori Imre úgy érzi, benne a költő mintegy „összefoglalja a költői élet eddigi eredményeit”.⁶ Szerintem inkább csak egy meghatározott időszak jellegét érzékelteti, egy olyan időt, amelynek eseményei politikai csapásként hatottak a szemlélőre. A *Tajtékos ég* háttere nem olyan nyilvánvaló, mint például a *Lángok lobognak...* c. versé, amelyben „katonák lelke száll most a fényes délkörökre”,⁷ de éppoly valóságos, csak lassabban bontakozik ki a szövegből.

Ezekkel a sorokkal kezdődik:

*Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek*

Ez a kezdő kép eléggé szokatlan. Erős a leütése: a „tajtékos” szó egyszerre juttatja eszünkbe a hullámok által vert tajtékot, ahogy a hullám a tengerpart szikláin vagy egy csónak oldalán megtörik, és egy hajszolt ló izzadságát, sőt, öntudatlanul még tovább asszociálhatunk a „tajtékozni” igére – az ég dühös, ezért „tajtékszik”. A versnyitó „tajték” itt nyilvánvalóan az égen kavargó felhőkből áll össze, de mindenesetre változó, viharos, feszült állapotot jelez, s így már nem ér teljesen meglepetésként a következő sor lakonikus megállapítása: „csodálkozom, hogy élek”. Háborús állapotban ez a megállapítás teljesen érthető lenne; itt inkább egy olyan ember mondja ezt, aki szemléli a háborút – kissé úgy, ahogy a felhők háborgását nézi az égen. Ha logikai összefüggés nincs is a tajtékos ég és a halál gondolata között, teremődik mégis egyfajta képi-érzelmi kapcsolat. Az első két sor jambikus lejtése még talán valamilyen idilli hangulatot is teremthetne, ha nem követné mindjárt ezt a megszemélyesített halál szorgalma: „szorgos halál kutatja ezt a kort / s akikre rálel, mind olyan fehérek”. A halál nemcsak a hadszíntereken van jelen, másutt is keresi az áldozatokat, hogy megjelölje őket „krétájával” (vö. az *Első eclogával*: „tudja, kivágják, s rajta fehérlik / bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap / már a favágó...”); különben más Radnóti-versben is találkozunk olyan kitételekkel, mint a „hőfээр enyészet”. De ez a „szorgos halál” egyelőre másokat választ ki, egyelőre elkerülte a már „megjelölt” (tehát megölendő), de most mégis élő költőt.

A következő versszakban az „év” mintegy megszemélyesítve jelenik meg, menekülőként, üldözöttként, akinek csak körül kell néznie ahhoz, hogy elszörnyedjen. Áll a kertben, a költő mellett, de áll az időben is – ha áttekinti, mi történik a világban, az átélt fájdalomtól eszméletét veszti. Persze az „év” dőbbenete azonos a költő személyes dőbbenetével, ezt intonálja a következő két sor: „Micsoda ősz lapul mögöttem újra / s micsoda fájdalomtól tompa tél!” Ne feledjük: ez az ősz a második világháború első véres ősze, amikor Hitler (és utána pár héttel Sztálin) megtámadta Lengyelországot és Varsó elesett (ugyanakkor, amikor elhunyt Nagy Etel, Vas István első felesége, Radnótiék barátja). Hogy ez az ősz mennyire leverte Radnótit, bizonyítják a *Napló* számos bejegyzései. De mit jelentsen a zsbibasztó jelzőjű tél? Képi kódban a szovjet–finn háborút.

Ez a háború, jóllehet, mellékes eseménye volt a totalitáriánus hatalmak és a nyugati demokráciák mérkőzésének, jelentős mértékben befolyásolta a korabeli baloldali magyar értelmiség tudatát. 1939 augusztusáig a baloldal még a Szovjetunióban látta a nemzetközi antifasizmus fő erejét. És bár a szocializmus magyarországi hívei között akadtak olyanok, akik még ekkor sem ítélték el a szovjet politika irányváltását (pl. Bálint György), számos baloldali íróra és művészre hideg zuhanyként hatott a Ribbentrop–Molotov szerződés. Világos volt ugyanis, hogy a második világháború nem robban-

hatott volna ki e nélkül. Csalódás, dezorientáció, undor a politikától – ezek voltak a szovjetekkel korábban szimpatizálók reakciói. Radnóti ennyit ír erről naplójában: „...megfeküdte a gyomromat a világ”.⁸ A második, de az elsőből következő csalódást a szovjet csapatok szeptember 17-i támadása okozta Lengyelország ellen. A *Napló*ban ez is nyomot hagy; Radnóti néhány, a szovjet politikát megkérdőjelező mondat után így foglalja össze érzéseit: „Csak jegyzem az »eseményeket«, émelygek és nem értem”.⁹ Finnország megtámadása 1939 novemberének utolsó napjaiban volt ennek a csalódás-sorozatnak a harmadik mozzanata. Illyés Gyula, akit korábban igazán nem lehetett „szovjetellenességgel” vádolni, most megírja *Folyók, fjordok, kis falvak...* című versét, amelyből kitetszik, milyen traumát okozott neki ez a háború, mennyire megingott hite a „haladásban”; így szól az emberiséghez: „Ki bizakodón / mentem veled, az útmentére állok”,¹⁰ s a vers végén Petsamo „véres-fényes foltjára” utal, arra az északi sarki finn városhoz, amit a szovjetek Helsinki és Viipuri mellett a legtöbbit bombáztak.

De térjünk vissza a *Tajtékos ének* a finn háborúra utaló versszakaihoz. A harmadik versszak ugyanis továbbbszövi az ősz és a tél történeteit: „vérezett az erdő” ősszel, s „Nagy és sötétlő számokat / irkált a szél a hóra”. Az erdő itt Lengyelországot, az ottani harcokat jelentheti, míg a második, ez a határozottan téli kép, a finn háborúban elszenvedett roppant katonai veszteségeket. Ezekről egy újabb történelmi forrásmunka a következőket mondja: míg a finn veszteségek közel 25 000 főre rúgtak, a szovjet katonai veszteségeket sohasem hozták nyilvánosságra, de ezek – különösen a háború első fázisában – igen nagyok voltak; Mannerheim marsall becslése szerint összesen 200 000 körül mozogtak. A finnek 700 orosz repülőgépet semmisítettek meg, míg ők maguk hatvanegyet vesztek.¹¹ Ezekről a veszteségekről, valamint a szovjet terrorbombázásokról a polgári lakossággal szemben a magyar sajtó és filmhíradók részletesen tájékoztattak. – S hogy olvasatunk nem túlzott, mutatja a Radnóti-vers negyedik versszakának kezdősora: „Megértem azt is, ezt is”. Itt egy percre jelentkezhet némi szemantikai bizonytalanság az ige értelmét illetően, de az előzmények ismeretében biztos, hogy itt nem a mindent megértő költő beszél, hanem az, aki *még ezt is* megérte, vagyis megélte. Más szóval megérte azt az időt, amikor Európa legerősebb katonai gépezete szovjet segítséggel szétzúzta a független Lengyelországot, és utána a baloldal reménységének képzelt ország stratégiai megfontolásokból nyílt agressziót hajtott végre egy, a magyarral rokon kis országgal szemben. Ez az állapot a mindennemű politikai hit vagy bizalom ideiglenes csődjével volt egyenértékű Illyés és Radnóti számára is.

A hang csüggedt, lemondó. De az élet, a pusztá létezés ténye valóságos. És itt a közelmúlttól elfordul a jelen felé a költő, s ezt az átfordulást metrikailag is érzékelteti – a vers (lényegében jambikus, bár más metrumokkal is tördelt) lejtése itt megtörik, és átlépünk a hangsúlyos, magyaros verselésbe: „súlyosnak érzem a levegőt”. Sőt az őt körülvevő csönd egy pillanatra a születés előtti állapotra „emlékezteti”. A kert mintha az anyaméhhez azonosulna. Újjá lehet tehát születni ebből az állapotból? Mivel lehet még azonosulni egy ilyen év és ilyen csalódások után?

A költő nem válaszol erre a kérdésre. Helyette konfrontáció-lehetőséget ad azzal, hogy a kertet mint színhelyt belépteti a versbe: „megállok itt a fa tövében / lombját zúgatja mérgesen. / Lenyúl egy ág. Nyakonragad?” Az előző sorok csöndjét megbontja egy fa lombzúgása. Mivel a kerti fa antropomorfizáltan jelenik meg, joggal kérdezhetjük: mit jelképez? Teljes bizonyossággal ez meg nem mondható, de valószínű, hogy vagy a munkásmozgalmat, vagy Radnóti Fölöttes Én-jét (mert az ellenséges Rendről

ebben a szöveggörnyezetben nem lehet szó). Talán közelebb segít a megfejtéshez egy József Attila-vers, a *Bánat*, ahol hasonló kapcsolatot találunk a csönd és a lenyúló faág között. Idézzük:

...A föld csöndje
fekszik, nehéz. Ágak, karok nyúlnak:
Minden hatalmat!... Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak.

A *Bánat* ezután a lehető legszemélyesebb reflexióval folytatódik: „Csak egy pillanatra martak ki, csak. / Zúgj, erdő elvtárs!”¹² A vers háttérében József Attilának egy olyan sérelme áll, amit még „pártos” korszakában szenvedett el (1931 őszén vagy 1932 első felében), az illegális magyar kommunista párt, illetve a moszkvai emigráció részéről. Gyertyán Ervin szerint lehetséges, hogy a *Bánat* az után a hírhedt *Platformtervezet* után íródott, amelyik József Attilát mint fasiszta szimpatizánst(!) marasztalta el.¹³ Hogy Radnóti ismerte-e a „Bánat” keletkezésének körülményeit, nem tudhatjuk, de József Attila „politikai csalódásairól” jól tudott, s arról is, milyen szenvedést okozott a *Külvárosi éj* költőjének a munkásmozgalmi kapcsolatok megszakadása. Ennek figyelembevételével a *Tajtékos éj* kerti fája lehet, hogy a Mozgalom felelősségre vonását jelképezi a költővel szemben, aki „nem gyáva, gyöngé sem / csak fáradt”. És mivel az adott politikai helyzetben sem a Mozgalomnak, sem a magát felszámoló illegális kommunista pártnak nincs erkölcsi joga a felelősségre vonáshoz, a „nyakonragadásból” tétova motozás lesz a fa alatt álldogáló költő hajában. Nincs mit mondani az ágnak, amelynek mozdulataira, motozására csak két olyan jelző illik, mint „néma” és „ijedt”. S ha a Mozgalom nem felejt, nem bocsátja meg, ha cserbenhagyják, így a szocialista eszmék híve sem bocsáthatja meg a Mozgalom árulását: „Feledni kellene, de én / soha még semmit sem feledtem”. Afelől ugyanis nincs kétség, hogy a taktika kedvéért a Szovjetunió elárulta az eszmét.

Mindaddig nem esett szó a vers rímtechnikájáról, illetve a kifejezés formai eszközeiről. Ezek – a formaművész Radnóti más verseinek ismeretében – eléggé egyszerűek. A kezdő versszak rímképlete ugyan ABAB, de az összes többiben csak a páros sorok rímelnek, tehát -B-B a képlet. A sorok hosszúsága váltakozó; a hang az emelkedetten költőiből a vers második felében átvált egy oldottabb, az élőbeszédhez közelítőbb hangra; itt Radnóti kérdést iktat be, *enjambement*-t alkalmaz, és kétszer is igényi tőmondatot: „Hallgatók” – „Élek”. Érdekes az is, hogyan adja fel Radnóti a vers közepén a nyugat-európai verselést a magyaros forma kedvéért, illetve, hogyan keveri a későbbiekben a kettőt (hiszen az ötödik versszak olvasható hangsúlyosan és metrikusan is). Az utolsó versszak viszont határozottan ellenpontozza a nyitó versszakot (amihez képileg részben hasonló) magyaros verselésével.

Az utolsó versszak képei mintegy keretbe fogva zárják le a kerti meditációt. „A holdra tajték zúdul” – ez a kép még erősebb a verset indítónál: a szél, amelyik eddig is űzte a felhőket, most szinte viharossá válik. És „az égen / sötétzöld sávot von a méreg”. A méregnek, ami a háborús gyűlölködést szimbolizálja, a klasszikus kor óta ismert jelzője a zöld (Szokrátesz bürökpoharáról?), s a „méregzöld” a zöldnek általános használt színárnyalata. Radnóti egy későbbi versében, az 1944-es *Töredékben* újra egyesül a hab (tajték) a méreggel: „míg habzott asztalán a sűrű méregoldat”¹⁴ – ezt a sort, ha színben akarom kifejezni, én határozottan zöldnek látom. Az égen húzódó méreg-sáv Európa mérgezettségét jelenti, a háborút, amelyben minden emberi érték értelmét

veszti. Ez alatt a mérgezett ég alatt a költő a cigarettasodrás figyelmet igénylő, de köznap tevékenységével mintegy elutasítja a politikai világháborúban való részvételt. S miután számot vetett Európa és a saját (eléggé reménytelen) helyzetével, nem marad más hátra, mint megismételni, most már tömondatos nyomatékkal az egyszerű ígét: „élek”.

Mindezek után nem kétséges, hogy a *Tajtékos* ég a mély csalódás, kiábrándulás verse. Radnóti Miklós a világháborútól a lehető legrosszabbat várta, de 1939 augusztusáig talán élt benne valami remény a szocializmus jövőjét illetően (amit, mint tudjuk, nem látott összeegyeztethetetlennek katolikus hitével). Ezt vették el tőle a jelek szerint az 1939/40-es év eseményei. Reménye és a jövőbe vetett hite majd 1941-ben újul meg – a szerelemnek köszönhetően, amely átsegíti a személyes megpróbáltatásokon, és a háború kimenetelét illetően, amely az apokaliptikus végkifejlet után valamilyen tisztultabb életet tesz majd lehetővé („az új falak tövében felhangzik majd szavam” – írja a *Sem emlék, sem varázslatban*). Bár a későbbi évek még sok szenvedéssel, megpróbáltatással sújtják, Radnóti hitének mélypontja 1940 júniusára, a *Tajtékos* ég megírásának idejére keltezhető.

JEGYZETEK

- 1 Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*. Bp. 1977., 157.
- 2 Radnóti Miklós: *Napló*. Bp. 1989., 80.
- 3 Uo. 311.
- 4 Uo. 93.
- 5 Uo. 79.
- 6 Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*. Forum, Újvidék, 1966., 134.
- 7 Radnóti Miklós *művei*. Bp. 1976., 184.
- 8 Radnóti: *Napló*, 59.
- 9 Uo. 66.
- 10 Illyés Gyula: *Poharaim*. Bp. 1967., 259.
- 11 Oliver Warner: *Marshal Mannerheim and the Finns*. Helsinki, 1967., 169.
- 12 József Attila *összes versei*. Bp. 1955., 350.
- 13 Gyertyán Ervin: *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1970., 130.
- 14 Radnóti *művei*, 232.

PÉTER LÁSZLÓ

Füst Milán textológiai nézetei

*Sokan csináltak egy-egy jó kis művet, –
ezek elvesztek. De ha nagy név lettél, –
akkor megőrzik minden kézjegyed.*

Napló, 2: 261

„Vannak poéták, akik sosem írnak, / Csak a szívében élnek költemények” – írta az ifjú Juhász Gyula (*Költők*, 1904). S e költői túlzást mérsékelve a filológus is megállapíthatja, hogy az írói típusok változatosságában két szélsőség nyilvánvaló: az életmű értékétől független szűkszavúság az egyik, a bőséges termékenység a másik véglet. Az *Új magyar irodalmi lexikon* kapcsán szoktam emlegetni a *Géza-paradigmát*: Ottlik Gézá-t helyezzük el az egyik, Hegedüs Gézá-t a másik póluson.

Füst Milán életművének talán legjobb ismerője, Somlyó György, legutóbbi könyvében (*Füst Milán vagy a Lesütött szemű Ember*, 1993) más alapon állít szembe két költőtípust. Az egyik (Goethe vagy Petőfi legjelesebb képviselői) műveiből megírható az életrajza; a másik (mint Schiller vagy Arany) áttételesebb alkat, „belsőbb szemléletű”, rejtettebb lélek (49).

Textológiai szempontból is fölállítható bizonyos költői skála. Egyik végén az egyszer lerögzített alkotás változatlanlanságának hívei, másik sarkán pedig a művükkel soha meg nem elégedők, folyton változtatni akarók találhatók.

Babits és Kassák szigorúsága

Kevesek vallják az elsőként említett elvet, de figyelemre méltó keménységgel. Mint a legszélsőségesebben Kassák Lajos. A rideg munkásköltő értetlenül nézte, sőt elítélte kortársainak a műveikkel való örökös elégedetlenségét. „Vannak költők, akik verseik gyűjteményes kiadása előtt még egyszer átfésülik műveiket, nyilván azzal a szándékkal, hogy tökéletesebbé tegyék a gyöngén sikerült szüleményt – írta válogatott verseinek utószavában. – Én nem helyeslem ezt a jószándékú korrektúrát, úgy érzem, nem idézhetjük fel és nem ragadhatjuk meg még egyszer annak a pillanatnak önfeledt lázát, mértékét szabó éberségét, amiben a mű megszületett. Tapasztalatból mondhatom, azok a költők, akik ilyen utólagos foltozással, plasztikai műtéttel akarták jóvátenni verseik fogyatékoságát, egy léniával sem vitték előbbre a dolgot. Minden utólagos javítgatás csökkentette a bensőség hőfokát, a megjelenési forma közvetlenségét. Úgy látszik, utólag sem a vers szárnyait megnöveszteni, sem a tökéletlen harmóniát összecsengőbbé tenni nem lehet. Mikor a költő versében letette az utolsó pontot, a pillanatnyilag összegyűlt alkotó energiák folytán vagy sikerült a mű, vagy nem. Ha púposnak született, púposnak kell maradnia örökké; ha süket az akusztikája, semmilyen rafinériákkal nem lehet zengővé átalakítani; ha első szárnycsapásaival nem sikerült lejutnia a kellő mélységekbe, vagy nem tudott felemelkedni a káprázatos magasságokba, akkor mindörökké ott csoszog és bukdácsol majd a jó és rossz határvonalán, talán elfogadhatóan az iskolakönyvek számára, de kirekesztetten a művészetek paradicsomkertjéből.” (*Kassák Lajos válogatott versei*. 1956. 497–498.)

Hasonlóképpen elutasította a változtatást Babits Mihály: Különös, hogy ő, aki kötetének nyitóversében (*In Horatium*, 1904) „a soha meg nem elégedésnek” himnuszát zengte, e kérdésben Kassákkal értett egyet. Szép Ernőt egyenesen verseinek meghamisításával vádolta, amikor összes költeményeinek kiadásában módosított első megjelenésük szövegén. „Egy jó verssor – úgymond Babits – szent dolog, nem szabad hozzányúlni, még alkotójának sem!” (*Esszék*, 2: 90.)

Goethe példája

E látszólag meggyőző érvelés ellen szól a költészet egyetemes története. A szélsőséges példa itt is Goethéé: ő tekintélyével és személyes példájával a világirodalomban és a textológiában általánosan elfogadtatta az utolsó kéztől származó kiadás (*Ausgabe letzter Hand*) elsőbbségének elvét, és saját ifjúkori műveit – mondhatni – valóban meghamisította. (*Horváth Károly: Klasszikusaink kritikai kiadásairól, Magyar Tudomány*, 1959. 70.) Ezzel egyszersmind létrejött a textológia első számú antinómiája: az az ellentmondás, hogy az első megjelenésnek az időrendi helyén való közlése és a költőtől származó legutolsó szöveg közt támad.

De nem mindig ilyen föloldhatatlan ez az ellentmondás. Általánosabb a gyakorlat, ahogyan a költők zöme folyton csiszolgatja, olykor tökéletesíti, olykor, ahogy Kassák mondta, csak toldozgatja-foltozgatja művét. Éppen ennek a folyamatnak föltárása, művészi hozadékának hasznosítása a textológia egyik föladata.

Aligha volt tehát Babitsnak és Kassáknak igaza, amikor a javítás jogát kétségbe vonta. Csaknem minden íróra, költőre jellemző az örökös kényszerű kicsinyhitűség, önelégedetlenség. Kin kevésbé, kin jobban vesz erőt az elnyomhatatlan, legyűrhetetlen inger, hogy javítson, csiszoljon egyszer már leírt, sőt közölt versén. Ha kisebb mértékben is, de a gyakorlatban – mint készülő kritikai kiadása mutatja – ezt tette Babits is, sőt a *Számozott költemények* kiadásának tanulsága szerint Kassák is! (Vö. Csaplár Ferenc utószavával a *Számozott költemények* 1987. évi kiadásában.)

Kijavított múlt?

A másik – Babits és Kassák merev elveivel szögesen szembenálló – végletnek tán legjellemzőbb képviselője a magyar szabad vers másik úttörője, Füst Milán. Örök elégedetlen: ahányszor közlési alkalma nyílt, csaknem mindannyiszor változtatott valamikét. 1921-ben írta Osvát Ernőnek: „Nemrég a verseimet újból rendeztem: – s igen megutáltam őket, s mindenkinek igazat adtam magamban, aki nem szerette ezeket a tisztátlanul szenvedélyes, sokszor modoros, sohasem kristályos megnyilvánulásokat. Hogy ebben a tömegben van szép is, – meg tudom állapítani, – egyik-másik kis munka tisztább, – persze van jobb is. Azonban: ezeket is csak azoknak ajánlom, aki[k], sok utálatos szemétből hajlandó[k] kibogarászni valami kevés élvezetést” (*Petrányi Ilona: A szürke pokol rabja, Kortárs*, 1992. 12: 36).

1927-ben *Emlékezés egy ifjú költőre, aki voltam* címmel idézte régi verseit. „Mikor nagy ritkán – írta – régi verseimet olvasom, néha elfog a vágy... De másnap rendesen elszégyellem magam. A versek, amelyeket ilyenkor a régiek hatása alatt írok: utánzatok, a szent ifjúság utánzatai. Lehangelnek, összetörnek, pedig nem is éppen rosszak. Csak a léleknek nem abból a mélységből születtek, ahonnan verseimnek születniök kell, hogy nekem magamnak öröömöm teljen bennök” (*Emlékezések és tanulmányok*,

1967. 226). Másutt, költészetének elapadásáról szólva, szintén úgy vallott: „Amit csináltam, semmi se tetszett nekem, márpedig a műnek első kötelessége, hogy nekem magamnak tessen, csak ez ad neki létjogosultságot, semmi egyéb. A líra tehát elhalt – állapítottam meg” (uo. 298).

Eszerint megérezte, hogy az időt nem lehet összekeverni: lehetetlen új verset régi hangütéssel írni. A fordítottját nem látta be: azt, hogy az évtizedekkel későbbi átgúrással megmászta fiatalkori költészetének arculatát. A textológia történetében a már említett elrettentő példa erre Goethée: öregkori átdolgozásával valóban meghamisította ifjúkori líráját. Szabó Lőrinc is gyökeresen átdolgozta első három verseskötetének anyagát válogatott verseinek 1933. évi debreceni kiadásához.

Ugyanezt tette Füst Milán is, méghozzá gyötrelmes vajúdások közepett. Aho- gyan Somlyó György írta: „ön maga szakadatlan megsemmisítésének tüzeiben” fejlődött tovább. „Ezért dolgozta át folytonosan és a végkimerülésig újra meg újra régi műveit, megjelenésük után egy vagy harminc évvel, amikor éppen újra kiadásra kerültek. Három drámáján (*Boldogtalanok*, *IV. Henrik király*, *Catullus*) kívül egyetlen műve sem kerülhetett el ezt a műtétet. A versek legtöbbször három-négy, egymástól olykor merőben eltérő változata készült az idők során. A korai kisregények is rendre új ruhát öltöttek az *Örökűzek* címmel 1959-ben megjelent gyűjteményes kötetben. Olykor címükkel együtt egészen új jelentést nyertek, mint például *A kapitány felesége* (Nyugat, 1932), amely a *Szívek a hínárban*-ként születik újjá.” „*A Gondolatok váza a külső és belső szemléletről* című korai filozófiai tanulmánya, amely már a pálya kezdetén felrajzolja egész későbbi életművének gondolati vázát, közel fél évszázad múltán úgy lényegül át, hogy a címén kívül szinte egyetlen mondata sem marad érintetlenül; s általában, az *Emlékezések és tanulmányok*ban (1956 és 1967) egybegyűjtött dolgozatok közt alig van, amelynek szövege azonos maradna a Nyugat-beli első megjelenésekkel” (i. m. 155).

Csak látszólag mond ellent ennek Füst Milánnak az a vallomása 1963-ból, hogy saját munkáit nem olvassa, el is felejtí saját műveit. „Vagyis a helyzet ez: igazán mondhatom, hogy halálra dolgozom magam velük – kétségbe vagyok például esve, ha egy-egy rossz szó marad bennük, vagy ha hibásan szedi a nyomdász valamelyik mondatomat. Egyszóval: igazán rettenetes gonddal készülnek e munkák. Aztán, miután készen vannak, úgy bocsátom világra őket, mint valami fütytyentést. S mondom, feléjük se nézek többet. S ezt így csinálom ötven év óta, mióta író vagyok. Vagyis igazán nem saját magamnak írom műveimet. S azok az idő múlásával természetszerűleg el is idegenednek tőlem” (uo. 293). Az ellentmondást az oldja föl, ha e megállapításának érvényét az át nem dolgozott műveire korlátozzuk. Mihelyt valamelyik műve – előadás vagy kiadás végett – foglalkoztatni kezdte, újból azzal a „rettenetes gonddal” vette régi írásait kezébe, mint amikor először látott leírásukhoz.

Az alkotás demiurgosza

Füst Milán egyetemes emberi, de főként költői tulajdonságnak tekintette a változatképzés kényszerét. Az ember jellemzőjének éppen azt tartotta, hogy folyton kijavítja élményeit: „Csodálatosképp nem tud belenyugodni abba, hogy ami megtörtént, végleges és ki nem javítható – könnyen lehet, hogy ennek a szenvedélynek köszönheti a művészetét. Újraélni, *kijavítva*, önzése számára tökéletesebbé teszi, ami elmúlt.” (Somlyó ezt idézve hozzáteszi: „Amit Füst Milán – itt és másutt – a művészet genezisének tart, a bele nem törődést az élet alapvető irreverzibilitásába, abba, hogy ami el-

múlt, azon soha többé semmi se változtat, azt ismétli meg öntudatlanul régi versei[nek] kijavításával. Ez a kényszeres, csaknem pszichotikusnak nevezhető lelki- és gondolati állapot, ha nem is minden művészet nemtője, bizonyosan demiurgusza Füst Milán írói pályájának, amelyben élet és gondolkodás, művészet és munkamódszer szétválaszthatatlanul egy, s mindegyik csak jelképe az egyéniség megnevezhetetlen magjának. Ez az eljárása régi verseivel, mikor egyrészt megajándékoz a műnek önmagán belül elérhető végső tökélyével, másrészt meg is foszt a mű időben kibontakozó folyamatától, a csúcsra hágás és csúcsra érés végigkövetéséről.” Ez utóbbi megállapítását Somlyó pár sorral alább még világosabban fogalmazza meg: „Füst Milán egy egész életmű mögül törli el létrejöttének időben kibomló folyamatát, úgy, ahogy minden egyes elkészült vers maga törli el maga mögött a maga születésének esetlegességét. Az idő által eltörli az időt. S ez a versein végzett művelet tökéletesen egybevág versei[nek] legfőbb tartalmával (i. m. 174). Másutt, amikor a költői életmű jellegét határozza meg, a versek gyötrelmes átírásának végső eredményét így rögzíti: „Mintha nem is egy fél század múlna el az első és utolsó versek között...” (i. m. 213.)

Az „újraköltött” versek

Füst Milánt nyugtalanító kényszerei olykor oly szélsőségig ragadták, hogy a változtatott szöveg visszaigazítására sarkallták! Válogatott verseinek 1934. évi kiadásában az előszóban megírta, hogy némelyik versét huszonöt éve javíttatja, csiszolgtatja. „E javítás és rostálás – magam is remélni merem – végérvényes.”

Ákár Szép Ernő összes versei kapcsán Babits, Füst Milán e válogatott kötetéről szólva Vas István és Németh Andor egyetértett abban, hogy az átírás nem mindig vált a vers előnyére. Vas István nem vitatta ugyan a költő jogát, hogy egy későbbi fejlődési fokán nagyobb fölkészültségével ne javíthatna régi versein: „De kifogástalan verseken – írta – nyilván csak ronthat a változtatás.” „Néhol szomorúan kell látnunk, hogy a telitalálathoz sorokat, versrészeket mint váltják fel jóval gyengébb betoldások...” (*Nyugat*, 1934. 2: 570.) (Németh Andor meg azt mondta: egyetért Vas Istvánnal, hogy a jó versekhez, amelyeket a versszerető olvasó már mintegy tulajdonába vett, hozzányúltni nem szabad. „Még költőjüknek sem” – mondja ki tételként, határozottan, elítélve az „újraköltött” verseket, bár mi tudjuk, ezt Vas István nem, csak Babits vélte így. Mint ahogy következtetése is túlszár Vas István eredeti álláspontján, s inkább Babitséhoz hasonlít.” Éppen ezért nehéz megérteni, mi lehet ezeken az önkényességükben is törvényerejű sorokon javítani vagy csiszolgtatni való; mi lehet az az esztétikai szándék vagy formai elgondolás, ami legitímálja a költő utólagos javításait? Szépségük, magukkal ragadó hatásuk az erejükben van, ami egyszer s mindenkorra, s amin a bíbelődés csak gyengíthet. Nyilván ilyesvalamit érezhetett Vas István is, amikor kegyetlenséggel, sőt, ha kimondatlanul is, a semmi erőszakkal vissza nem hozható alkotói pillanat iránti hűtlenséggel vádolta meg Füst Milánt” (*Nyugat*, 1935. 1: 64).

Füst Milán 1934. december 18-án megköszönte Vas István „szeretetét”, méltányoló bírálatát, s hozzátette: „Meg kell várnom, amíg Ön hozzászokik a változtatásokhoz, s akkor nem az lesz erről a véleménye, ami ma. Sokáig tart az ilyesmi, tudom, a verseimhez is huszonöt év alatt szoktak hozzá valamelyest az emberek, – s most még változtatásokat is elviselni?” Fölhossa példának, hogy *Az igaz bíróhoz* című versének egy szavát Babits kifogásolta. „Meg is változtattam e kitűnő *hallású* ítéző és remek költő zordon igazának hatása alatt e soromat, s Ön most visszakéri. Én nem kérem vissza ma sem.”

S levelét így folytatta: „S ugyanúgy elmesélhetném a többi változtatások történetét is – s meg vagyok róla győződve, hogy Ön csodálkozva hallgatná, s hamarabb látná be, hogy a régiek iránt való szeretete ebben könnyelmű ítéletre készítette. – *Az új szobrászhoz* című vers befejezését például nagy élvezettel hallgatná a régivel szemben. – *A sötétség* dolgában valami igaza csakugyan van: – ez a változtatás nem úgy sikerült, mint szeretném: – azonban a régi formája ennél rosszabb volt, s választanom kellett, hogy kihagyom-e, vagy megmentem ama néhány szép sor érdekében, amely benne mégis található. A *Kutyák* érdekében pedig órákig hajlandó vagyok vitázni: a réginek diszperz menetéről – s az újnak kényszerítő egységéről. Ezekben Ön nekem idővel igazat fog adni: meg vagyok erről győződve, – feltéve persze, hogy e dolog tovább is foglalkoztatná” (*Petrányi: i. m. 52–53*). (Mindenesetre most már tudjuk, hogy amikor évtizedek múlva Vas István e bírálatát kötetében [*Évek és művek, 1958*] újra megjelentette, nyilván Füst Milán e levelének hatására hagyta ki az idevágó sorokat. Lehet, hogy elfogadta Füst Milán érvelését, de lehet, hogy csupán érzékenységre volt tekintettel. Egy másik kihagyott szövegrész Füst Milán zsidóságának költői hozadékát jellemezte. Kérdés, hogy ez utóbbi Vas István szándéka szerint vagy netán a tagadott, de ható cenzúra, esetleg az öncenzúra következménye-e.)

Amikor pedig Füst Milán 1947-ben válogatott verseinek új kiadásához látott, lelki kényszerszerű furcsa tette sarkallta. E kötetének előszavában megvallotta: bármennyire fogadkozott, hogy verseinek 1934-i szövegét véglegesnek tekintti, „nem voltam képes megállni, hogy jelen kiadás rendezésekor újból munkába ne vegyem azokat, már annál fogva is, mert időközben be kellett látnom, hogy egyes véglegesnek hitt változtatások mégse voltak helytállóak, el kellett ismernem, hogy ha többségében nem is, de itt-ott mégiscsak volt rá eset, mikor a javítás inkább kárára, mint hasznára volt a versnek”. „E helyeken aztán a legrégebbi szövegekhez tértem vissza, vagy igazodtam újra, – de van olyan versem is, ahol nem ezt tettem, hanem az újabb variánsot még újabbal váltottam fel.”

Elégetendő!?

A változatképzés természetesen a textológiai elemzésnek csak egyik, bár leglátványosabb nézőpontja. Másik alapkérdés: egyáltalán mely írásokat kell, melyeket szabad, melyeket érdemes – vagy ellenkezőleg: nem kell, nem szabad, nem érdemes közzétenni.

Vajda János pl. leveleinek nyilvánosságra hozatala ellen jóelőre tiltakozott. Már 1858-ban „visszaélésnek” minősítette Csokonai egyik szerelmes levelének kinyomtatását. „Jogosan csak azt mondhatja ki az utókor, mit maga a szerző kiadni rendelt, vagy amiről meg vagyunk győződve, hogy annak kiadásáért a megholt szelleme nem neheztelne” – vallotta (*Vajda János: Levelezés. Szerk. Boros Dezső. 1982. 223*). (1889-ben még keményebben ismételte meg álláspontját: „Nézetem szerint semmi olyan iratot, levelet, sőt még föltalált irodalmi dolgozatot sem volna szabad utólag, pláne évek múlva a szerző halála után, nyilvánosság elé hozni, amire az illető szerző fölhatalmazást nem adott. Mert ez annyi, mint meglopása az illető jóhiszemű bizalmának. A nyilvánosságnak a magánélet viszonyaiból, tényeiből csak ahhoz van föltétlen joga, ami tilos, ami közveszélyes, ezen kívül minden egyéb dolog kinek-kinek magánügye, birtoka, s ezt csak ő, a maga jószántából adhatja közre... vétségek lehet tekinteni ellenükben minden ide nem tartozó magánéleti adalék közlését, valóságos prostitúciónak lehet bélyegezni olyan részletek, magániratok kiadását, melyek a hozzátartozó aprólékos körülmények

teljes ismerete nélkül őt olyan nevetséges, sőt néha még tisztességtelen jellem színeiben tüntethetik föl... Egy magánlevél például, melyben az illető szerelmet vall, vagy pénzt kér kölcsön, úgy lehet tréfából vagy kísérletkép[p], egészen más, kedvezőtlen színben, hóbortosnak vagy könnyelműnek tüntetheti föl őt..." (uo.)

Babits Mihály beszélgetőfüzeteinek kiadását elítélve hasonlólt írt Lengyel Balázs. „Az emberi személyiség testi mivoltának – vallotta Vajda Jánossal egybehangzóan – van egy olyan köre, amely teljességgel zárt, amelyhez senkinek semmi köze – csak az orvos, az ápoló, a legközvetlenebb családtag tolakodhat be zavar, betegség esetén. Átmenetileg. A kiadvány ide von be bennünket. Tartósan, indiszkréten. Valójában nem naplót ad, vagy ahogyan bizony megtevesztően hirdeti: beszélgető füzeteket, hanem a felbomló test, az elakadt funkciójú szervek, a lassú kinhalál vergődésének véletlenül fennmaradt dokumentumait. Babits Mihály szellemének önnön teste által való iszonyatos megaláztatás e szó szerint vett kálváriájának vannak irodalmat, irodalomtörténetet érintő pillanatai, mikor Babits szelleme a kínokon felülemelkedett. Ezeket kétségtelenül érdemes lett volna az anyagból kiszűrni, és a tudósok számára hozzáférhetővé tenni. De ez a teljességében a nagyközönség elé tárt egész nem más, mint a légszomj, az anyagcserezavar, a fájdalom és halálfélelem és a sikertelen orvoslás haláltánc. Szörnyűséges és kínzó olvasmány önmagában is, ha ismeretlen volna számunkra az, aki elszenvedi. Még kínzóbb, gyötrőbb annak, akinek valami köze is van Babits Mihályhoz, szelleméhez, művészetéhez, emberi nagyságához. Jogunk van-e azt a pillanatot, amikor a tett és az emberi személyiség elválik a testtől, a test szemszögéből végigkövetni? A tethhez, a fénylőn ránk maradóhoz csatolni azt, ami fizikai bomlás?” (*Új Babits-mű? Élet és Irodalom*, 1980. aug. 16.)

Hasonlóképpen emelte föl szavát a harmadik költő, Beney Zsuzsa, József Attila furcsa „művének”, a *Szabad ötletek jegyzékének* kiadása ellen. „Sokan vetik fel azt a kérdést, megengedhető-e ezeknek a nehezen értelmezhető és nehezen kommentálható szövegeknek és egy pszichológiai-szakmai védelem alá eső részleges vizsgálati jegyzőkönyvnek közreadása; nem sérti-e olyan mértékben az ember személyi jogait, hogy precedensnek is tekinthető; s ugyan ki merné megvonni a határt, hogy hol van a költői nagyságnak az a szintje, ami felett az ilyen dokumentumok már kiadhatóak, s az a szint, egyéni megítélések szerint, meddig sülyeszthető? Nem teremt-e példát arra, hogy – különféle szempontok alapján – minden esetben semmibe vétessék az orvosi-pszichológiai titoktartás kötelezettsége? S ennél is konkrétabban: megengedhető-e kultúránk egyik legnagyobb alakjának, századunk egyik legnagyobb európai költőjének ilyenén kiszolgáltatása – s ha nem az erkölcs, legalább az ízlés jogait nem sérti-e ez a könyv?” (*Miért fáj ma is? Kortárs*, 1992. 10. sz. 106.) Végül a szövegek kiadóit – a textológusokat – így vádolja: „Ahelyett, hogy minden más meggyőződés és minden észérvük ellenére is megpróbálnák ezeket a szövegeket az avatatlan tekintetek elől elrejteni, a közreadással egyszerre szabadulnak meg tőle és birtokolják – s ezzel ránk, olvasókra hárítják át a szégyenkezést, a viszolygást és a vele szenvedés fájdalmát” (uo.).

Füst Milán kettéválasztotta a kérdést. Részint Vajda álláspontjára helyezkedett. Naplójának végén latolgatta, hogy az olvasó milyen nagyobb betekintést nyerhet az író naplójából, leveleiből. „A világ persze – írta – úgy képzei, tudom, hogy papírkosara által közelebb jut az íróhoz. S ez valószínűleg nem más, mint számos optikai csalódásaink egyike. Valaha magam is ezt hittem, de ma már csak ritkán gondolok ilyenre.” Ugyanakkor nem vonta kétségbe az irodalomtörténet igényét, hogy érdeklik Shakespeare hétköznapijai, számlái, veszekedései, italozásai. Ezekhez a napló csakugyan forrás-

munka. De ennél többet jelenthet, úgymond, ha a napló, a levél művészi alkotássá válik. „Mert egészen más az eset, ha az író leveleiben vagy naplójában éppolyan vagy hasonló jó művésznek bizonyul, mint egyéb műveiben. Ha leveleit vagy naplóját műfajjára nemesíti. S magam én épp erre törekedtem” (*Napló*, 2: 493). Ezért nem semmisítette meg sem naplóját, sem verseit. Legföljebb a *Catullus* húszezer lapnyi változatát égette el (*uo.* 126). De a művészi elégedetlenség kínzó lelki terrorjának engedett, amikor bizonyos műveit *megtagadta*. Ha ugyanis valamely művét nem tudta kedve szerint átdolgozni, akkor nem tekintette a magáénak, gyűjteményes köteteiből következetesen kihagyta, mint például a *Dániel bíró* (1920) című elbeszélését, noha ezt Osvát a nevezetes *Adventnél* (1920) is többre becsülte. Füst Milán 1942-ben ezt írta naplójába: „Tíz év óta először olvastam el *A kapitány feleségét*. Szégyenletes, nem is értem! Olvashatatlan. Hogy ezt én írhattam s még hozzá a *Henrik király* után... – hogy van ez? Hát ilyen tehetségtelen tud lenni az ember, miután már a mennyezetet verte fejével? Mert a *Henrik* a legerőteljesebb, amit magamból kicsalni tudok, s ez a leggyengébb. Impotens erőfeszítés, bár ne adtam volna ki! Tehát: *Dániel bíró*, *Catullus*, *A zongora*, *A kapitány felesége*, ezeket nem én írtam” (*Napló*, 1976. 2: 460–461).

Naplójának sorsáról ellentmondóan határozott. 1916-ban: „Ez a feljegyzési könyv: a lelkiismeretem.” 1942-ben: „Az egész életem ez a napló volt...” Olykor viszont Somlyónak – szóban, írásban – kegyetlenebbül döntött. 1957-ben így: „Halálom után elégetendő!” (*Somlyó: i. m.* 161.)

A világirodalom történetében Vergilius az első, aki úgy rendelkezett, hogy az Augustus császár dicsőítését is szolgáló *Aeneis* halála után égessék el. Állítólag néhány sorát befejezetlennek tartotta, de van olyan nézet is, amely szerint a költő végrendeletének indítékát a köztársasági intézményekkel és ellenfeleivel leszámoló Augustusban való csalódásában látja. Rimbaud is arra kérte barátját, a magyar születésű Paul Démenyt; Kafka is Max Brodot, hogy rájuk bízott kéziratait semmisítse meg.

Ahogy Augustus császár sem engedte meg az *Aeneis* elégetését, úgy sem Démeny, sem Brod nem tett eleget barátja kérésének. Így maradhattak hál’ istennek ránk a kishitű költők immár klasszikus művei. Füst Milán 1933-ban a Baumgarten-alapítványtól „valami kis adományt” kért. Utóiratában arra kérte Babitsot, dobja el levelét. Babits nem dobta el; hagyatékából vált közhírré (*Petrányi: i. m.* 50).

Örök tehát a vita: melyik a fő: a költő „joga” vagy az utókor érdeke? Babits is megígértette feleségével, hogy nem engedi őt „kinőtt ruhában” a közönség elé; nem adja ki zsenyéit. Halála után özvegye mégis szembeszállt korábbi ígéretével, és öntudatlanul is Babits egy másik „szándékának” felelt meg, amikor kiadta összes versét: a kiadatlan művek – írta Babits – olyanok, mint a temetetlen holtak. Szobotka Tibor meghagyta feleségének, Szabó Magdának: „Amit én nem adtam ki, eszedbe ne jusson kiadni holtom után.” A férjének hagyatékát gondozó Szabó Magda így felelt az örökkévalóságba elköltözött Szobotkának: „Hát azt hiszed, hagyom? Azt hiszed, nem adom meg a lehetőséget azoknak, akik hittek benned, és segítettek, hogy elbúcsúzzanak tőled; hát azt képzelted, attól, hogy megígértetted velem, és eldugod, nem tárom nyilvánosság elé, voltaképpen ki voltál, mit tett veled az élet, a történelmi örök játéka, a gyalázatos sztálini korszak...” (*Szabó Magda: Megmaradt Szobotkának.* 1983. 471–472.)

Sem Babits, sem Török Sophie nem semmisítette meg a zsenyéket és a *Beszélgetőfüzeteket*; József Attila sem a *Szabad ötletek jegyzékét*, Szabó Magda sem férjének kiadatlan műveit... Somlyó – fölidézve Füst Milánnak a naplójáról tett ellentmondó nyilatkozatait – azt írta: „Utolsó kívánságát tehát korántsem lehet egyértelműnek venni; min-

den korábbi megnyilatkozása szemben áll vele. S kivált ha az egész embert, az egész jelenséget vesszük szemügyre.” A napló tehát 1976-ban Füst Milánné hozzájárulásával megjelent.

Kardos László 1946-ban alapjában helyesen fogalmazta meg: „Utókornak és irodalomtudománynak megvannak a maga kegyetlen igényei és embertelen jogai, s a költőnek, ha valóban meg akar valamit semmisíteni kéziratai közül, azt saját kezével kell összetépnie, tűzbe dobni...” (*Babits Mihály száz esztendeje, szerk. Pók Lajos. 1983. 355.*) Harminc évvel később, nyilván tőle függetlenül, aforisztikus tömörséggel Rónay György szögezte le: „A költő égesse el, amit akar, de utána az utókor ne égessen el semmit” (*Literatura, 1975. 2. sz. 104*). Legújabbban Petri György nyilatkozott úgy, hogy megsemmisíti mindazt, amit huszonöt éves kora előtt írt. „Majd egyszer elhamvasztom az egészet, mert az utókornak semmi köze ahhoz, hogy milyen hülyeségekből fejlődtem ki. Nem akarok fejlődéslélektani anyagot hátrahagyni. Csak az maradjon utánam, amit én vállalak.” (*Magyar Hírlap, 1993. okt. 30.*)

Az utókor, mint Kardos László utalt rá, a saját érdekét nézi, ezért az állítólagos kegyelet, amelyre Lengyel Balázsék hivatkozni szoktak, nem korlátozhatja az utódokat a szellemi tulajdonlásban: mindent ismerni, élvezni akarunk, amit örökségül kaptunk. Füst Milán megtagadott művei is a magyar irodalom kitéphetetlen részei.

Húszezer oldal változat

Prózáját is azonos aggályos akribiával írta. Mind a *Catullust*, mind a *A feleségem történetét* hét éven át! Somlyó szellemes meghatározásával: „nem is flaubert-i műgonddal, hanem behemót tolsztoji tombolással” (*i. m. 130*). Ez utóbbit később világosabb fogalmazással teszi érthetőbbé: szerinte Füst „pusztító erővel ront saját művei, saját maga ellen” (*uo. 225*). „Hosszú időn át kétségbeesetten kereste és nem találta a végleges és megnyugtató formát, amelyben a hatalmas anyagot a maga kései igényének megfelelően tudná nyilvánossá és „művé» tenni” – írta Somlyó Füst Milán naplójáról, de általában érvénnyel minden írására (*i. m. 155–156*). Füst Milán a naplójában sokat foglalkozott *Catullus*ával kapcsolatos vergődéseivel. 1927. szeptember 21-én, amikor drámáját – három és fél éven át napi tíz órai munkával megírt húszezer oldal kézirattal az íróasztalán – befejezte, ezt írta: „Egy napig tartott a megelégedettség, egy napig, s aztán újra teljes erővel megrohantak a kétségek. Nem tudtam, mi baja, de éreztem, hogy baja van” (*Napló, 2: 126*). Elolvastatta barátaival, Osváttal, Lengyel Menyhérttel, Kosztolányival, Weiner Leóval. Mindenki dicsérte, Osvát is, de neki voltak kifogásai: „Nem hiszem, hogy remekművet sikerült írnod” – szúrta szíven az alkotás kínjaiban fetrengő Füst Milánt. Nem csoda, ha végképp elkeseredett: „Gyűlölöm, amit csináltam” (*uo. 155*).

1955-ben *Önvallomás a pálya végén* című írásában az alkotás gyötrelméről ezt jegyezte föl: „De mi kellett ehhez, micsoda munka és türelem! Hány kísérletemet kellett eldobnom kegyetlen kézzel, hány regényt, amelyre két, sőt három év munkáját áldoztam – de hagyjuk ezt, még most is rosszulesik rágondolnom” (*Emlékezések és tanulmányok, 1967. 302*). Megértjük a vajúdás e fájdalmait, ha ismerjük Füst Milán munkamódszerét, azt, hogy egy vers eredeti megírásához is már két nekifutásra volt szüksége: „Én magam rendszeren két átfestéssel dolgozom. Előbb alapozok, – de sosem bízom ennek a pillanatnak abszolút ízlésében. Még egy lelkesült pillanatra van szükségem, – hogy egy második szerencsés másodperc ízlése átformálja és abszolútabbá tegye a munka értékeit” (*Napló 1: 79*).

Tolsztoj és Shakespeare

A Somlyótól emlegetett Tolsztoj ebben is mintaképe volt. „Ifjúságomnak húsz teljes évét töltöttem el Tolsztojjal. S vajon mi volt az eredmény? Az, hogy mérhetetlenül sokat tanultam tőle. Néha azt gondolom, hogy annak legjavát, amit a művészetről tudok, neki köszönhetem. És hogy miért? Mert ő volt e világ legtudatosabb művésze, vagyis hát ő tudott legtöbbet a művészetről, mivelhogy ő arról mindent tudott, amit tudni lehet. S hogy ezt honnan veszem? Egyrészt onnan, mert ismerem elégedetlenségét: hogy hányszor dolgozta át műveit vagy azok egyes jeleneteit, és másrészt, mert alkalmam volt egyik művének egy eredeti őspéldányát s a rajta végzett korrektúrák végeredményét, vagyis a mű végleges fogalmazványát megismernem” (uo. 334). „Ma sem értem, hogy volt képes ennyi mindent csinálni az az ember, aki például a *Háború és béke*t annyiszor diktálta le a feleségének – ahogy ezt egy Spiro nevű életrajzírója állítja –, ha ennek csak felét vesszük is igaznak, az is bizony legalább tíz- vagy tizenötezer oldalt tesz ki kéziratban” (uo. 357). Tolsztoj-tanulmányának végén megint visszatér példaképének vele rokon írói sajátosságára, jelezve vele, mennyire fontosnak tartja ezt: „Meg kell még jegyezni azok számára, akik Tolsztojjal most kezdenek foglalkozni, hogy alighanem ő volt e világ leggondosabb és önmagával legkevésbé megelégedett írója; hogy határtalanul sokszor dolgozta át műveit – Alekszandra lánya tízszeres, felesége néhol ennél még sokkal többszörös átdolgozásokról is beszél –, nem Flaubert-t kell tehát e világ leggondosabb írójának tekinteni, hanem őt” (uo. 396).

Tolsztoj-tisztelete nem gátolta meg abban, hogy bírálja is a nagy orosz író. A *Karenina Anna* kapcsán több kifogást tett, lélektani képtelenségeket vetett Tolsztoj szemére. Textológiai észrevétele is volt: „S még egy furcsa dolog van itt, – nem olyan gondos a munka, mint képzeltem, úgy látszik, vannak benne az első feldolgozásból maradt cafatok, amelyeket nem pucoltak ki a lányai. A második kötet elején például Kitty arról gondolkodik, hogy milyen szép is volt, hogy az Arbatszkijék fogadószobájában olyan szépen és egyszerűen adta át magát Levinnek. Nos, Arbatszkijék törölve vannak a regényből, nem szerepelnek benne” (Napló, 2: 450). A textológia az írói felelősségnek ezt a fajtáját a Horatiustól származó *quandoque bonus dormitat Homerus* (*Ars poetica*) szólással szokta jellemezni. Ez érvényes Tolsztojra és apjuk hagyatékát gondozó lányaira egyaránt.

Füst Milán másik nagy példaképe, Shakespeare más módon került életművébe, így textológiai tevékenységi körébe. A *Lear király* átültetése közben jött rá, hogy Shakespeare-t nem lehet mai angol szótár segítségével fordítani. „Minthogy Shakespeare szavainak értelme – úgymond – annyira megváltozott az idők folyamán. Vörösmarty idejében alig volt még szövegkritika, de ma már annál több van, és nekem mindegyiket ismernem kellett, minden szónál. Pokoli munka volt” (uo. 700).

A többször idézett *Emlékezések és tanulmányok* (1956) című gyűjteményének előszavát így zárta: „Persze, eddigi szokásomhoz híven, sokat változtattam az eredeti szövegeken, különösen a régi tanulmányokon, nemegyet stílus szempontból egészen át is dolgoztam, mert azt akartam, hogy amit kiadok a kezemből, az mai ízlésemnek kedvére legyen” (6).

Keletkezéstörténet

A textológia nem csupán kiadástörténet; nem egyetlen célja a kritikai kiadás, hanem egyszersmind kiváló módszer az alkotás lélektanának, az alkotó természeté-

nek, lelki alkatának mélyebb megismerésére is. Ezt jórészt a szövegtörténet, a szövegváltozatok tanulmányozása, de gyakran a keletkezéstörténet is lehetővé teszi.

Füst Milán lírájának ellanyhulása után azon tépelődött, mostani állapotában milyen műfajban fejezhetné ki magát legmegfelelőbben. *Boldogtalanok* (1914) című drámájának születéséről elmondta, hogy négy sor bűnügyi jelentést olvasott *Két lány, egy legény* címmel Az Est valamelyik 1913. októberi számában. Egerben egy papi nyomdász szeretője meglegelte szerelmének csapodárságát, és összeboronálta őt egy másik fiatal lánnyal, sőt oda is vette a lakásába, s attól fogva hárman éltek együtt. De azután ezt se bírta ki tovább, rávette fiatal vetélytársát, hogy ölje meg közös szeretőjüket. A kislány vállalta, de az utolsó pillanatban magát lőtte agyon. Ez volt a híradás (*Emlékezések*, 581, 685). „Mi volna, ha drámát írnék? – jutott erről eszembe – hisz a drámai műfaj már szenvedélyességénél fogva is oly közel áll a lírához. De nem nyúltam még hozzá. Mikor is a jó sors juttatott nékem egy süket szolgálót, s az ő hangja később váratlanul megszólalt bennem. Elkezdtem hát őt írni, de persze még fogalmam se volt róla, mi lesz ebből, mikor is eszembe jutott a *Két lány, egy legény* – ezt hát rögtön beletettem. S így született meg 1914. évi május 5-ére fiatal életem fényessége: *Boldogtalanok* című drámám” (uo. 298). A negyedik fölvonás megírásának különleges történetét másutt írta meg. Az ihlet lázában, hogy el ne roppenjen, tervbe vette, hogy egy éjszaka megírja. „Mikor este munkához akartam látni, belém állt a pokol: a gyökhártyalob. Én viszont nem olyan legény voltam, akivel kukoricázni lehetett.” Állandó hideg vizes borogatás közepett hajnali háromra elkészült a negyedik fölvonás. Még fél ötig várnia kellett a fogorvosra, míg kihúzta a bűnös fogat. Füst Milán kereskedelmi iskolai tanár reggel nyolckor már az iskolában lehetett (uo. 688).

Arménia (1909) című versének születését naplójában mondta el. A téma többszörös áttételen keresztül jutott el hozzá. Egy örmény festő, bizonyos Petrosz Párizsban mesélt magyar festőbarátjának hazájáról, a hegyekről, a tengerről, égő olajkutakról, kolostorokról. A magyar festő itthon elmesélte ezt Füst Milánnak. „Mindezt – írta a költő naplójában – tudomásul vettem – s aztán el is süllyedt bennem” (2: 116). Nem-sokára édesanyjának öngyilkossági kísérlete rázta meg annyira, hogy egy szokatlan gondolatársítással az emlék föltámadjon benne. A szörnyű esemény után három napig tehetetlenül hevert az ágyán. „Harmadik nap estefelé felkeltem – számolt be az alkotás lélektanának rejtett zugaiba világító naplójában. – Annyi költő[nek] barátja, a petróleumlámpa kedves fénye hívogatott. Írni kellene! – éreztem. De miről? A mondanivaló ez volt: anyám, bocsáss meg... Ám – valami marokra fogott itt benn, egy tiltakozás megmerevítette egész bensőmet, mihelyt arra mertem gondolni, hogy arról írnak, ami történt. – Miről írnak tehát? Örményországról kellene írni – jutott eszembe. – S már le is ütem. Úgy képzeltem, hogy átrepülök hegyeken és tengereken, s mire odaérkezem, éppen hajnalodik.”

„Mi közöm volt Arméniához – s mi igaz abból, amit leírtam? – tette föl magának a kérdést. Válasza: talán versének egyetlen sora, ez: *A bántott lélek menekül...* Mégis, mikor fölállt, úgy érezte, hogy mindent megmondott, amit meg kellett mondania. „A szenvedés és a szenvedély kitombolta magát” (uo.). Esztétikájában csaknem szó szerint megismételte ezt a történetet arra az Arany Jánostól ismert jelenségre példaként, hogy a közvetlen élményt nem lehet megírni: „Túláságosan fáj. Nem megy.” Füst Milán sem volt képes anyja öngyilkossági kísérletéről verset írni, s a helyette „beugrott” Örményország természeti képeibe öltöztek fájdalmai: „fiatal életem minden tragikus

keserősége beletorkollott és beleszakadt e távoli világok dübörgéseibe, mások számára nyilván érthetetlen erővel" (*Látomás és indulat a művészetben*, 1963. 418–419).

Egy bánatos kísérlet panasza (1911) című verse ezzel a meglepő képpel kezdődik:

*Épp egy rigó fütyült a téli fán.
Gyönyörű volt a téli világ, s én eltöprengtem éppen,
Ki égeti vaj' a havas utak sárga tűzét?*

1927-ben Füst Milán így ír erről: „A rigó, tudjuk, sosem fütyöl télen, már azért sem, mert vándormadár. De mit törődtem én ezzel!” Ifjan boldoggá tette, ha sikerült olyat hazudnia, amit tetszett – neki! „Vagyis hát: játszadozni akartam én. A havas útnak nincs is sárga tüze. De én énekelni akartam. Szilajul és szabadon, ahogy az indulataim vezettek, úgy. Hadd áradjon, ami áradni akar, s dagadjon az ária, s vigyen el engem olyan messzeségekbe – bárhova, ahova csak vinni akar” (*Emlékezések*, 225).

Tél (1930) című versében írta:

*Fagyos és sötét a föld. S egyre ridegebb lesz, meglásd, amint majd lassu ütembe' fordul
Az Orion-csillagzat ködképe felé.*

1957-ben erről ezt írta: „Én csillagászattal sose foglalkoztam, arról se volt fogalmam soha, hogy mi az Orion-köd; ezt a szót nyilván olvastam vagy hallottam valahol, s hogy a Föld fordul-e vagy nem fordul oda télen, honnan sejtettem volna? Mindenesetre leírtam azonban, mert tetszett nékem a szó, s miután megírtam a verset, egy régi lexikonban megnéztem, hogy voltaképpen mi is az az Orion-köd? Kiderült, hogy tényleg télen fordul a Föld arrafelé” (uo. 592. *Vö. Napló*, 2: 475). Sajátságos magyarázatot adott Füst Milán erre az ösztönös leleményre. Azt állította, hogy édesanyja halála (1916) után, *látóember* (*clairvoyant*) lett. „Emberek élettörténetét mondtam el első látásra, s nagy feltűnést keltemmel vele a pszichológusok között.” Ezzel, efféle „divinációkkal” magyarázta verseinek e rejtett titkait (*Visszaemlékezések*, 592).

Hasonlóan a *Henrik király* című drámájában előforduló „kísérteties” mozzanatok. Naplója szerint biztonsággal írt le olyan történelmi tényeket, amelyekről soha sehonnan nem értesülhetett, de mikor utólag ellenőrizte őket, kiderült, minden úgy történt, ahogyan megírta. Költött átokszövegét utóbb egyházjogi szakkönyvben szóról szóra megtalálta (*Napló*, 2: 230).

Levél Kanadából (1935) című versében ezt olvassuk:

*Am ősszel... mikor lejönnek végre a hegyi vadászok,
– Oly jól ismerem őket! – egyikök piros sipkával integet...*

Ahogy a rigó nem fütyül télen a fán, s a havas útnak nincs sárga tüze, úgy a vadászok sem viselnek piros sapkát. Utóbb Füst Milán így magyarázta: „S mármost én gyermekkoromban vadászinas voltam, és nagyon jól tudom, hogy a vadásznak nem lehet piros sipkája, mert a vad messziről meglátja, és elriad tőle. Mégis otthagytam ezt a piros sipkát a versben, mert színfoltját nagyon kedvemre valónak találtam.” Füst Milán esztétikai nézeteire nagyon jellemző ez a megokolás: „Mégiscsak az a fő, hogy szép legyen a mű, s hogy a valóságnak megfelel-e? Giorgione fekvő *Venus*-ának bal lába fejét is eltüntette Tizian a remekművön, mert úgy még szebb lett a kép” (uo. 592–593). Még később, 1943-ban Széchenyi Zsigmond *Vadásztam Alaszkában* című könyvéből tudta meg, hogy 1935-ben rendelet kötelezte a vadászokat vörös sapka viselésére a gyakorivá

vált balesetek elkerülése végett, nehogy egymásra lőjenek. „Vagyis – teszi hozzá Füst Milán – a hihetetlenül hangzó rendelkezést épp akkor hozták Alaszkában, mikor én Budapesten a vadászok piros sipkájáról írtam” (uo. 593. Vö. *Napló*, 2: 473). Még több példát hozott föl divinációinak, a *clairvoyance* sajátos eseteinek bizonyítására. *A feleségem történetét* még kéziratban elolvastatta hajóskapitányokkal.

„– Hát ezt maga honnan veszi? – kérdezte tőlem egyike-másika, fejét fölvetvén a kéziratból.

– Mért? mert talán hűnek találja, jónak az egyik leírást? – kérdeztem.

– Annyira, hogy azt hittem erről, hogy csak én tudom – mondotta a kapitány.

– Pedig igazán az ujjamból szoptam az egészet – feleltem néki boldogan (uo. 599–600).

Állítása szerint 1909-ben közzétett dolgozatában olyan lélektani jelenségeket elemzett, amelyeket Carl Gustav Jung, a neves svájci lélekbúvár 1920-ban mint fölfedezését vaskos monográfiában tett közzé. „Ő introverzióknak és extraverzióknak nevezi, amit én külső és belső szemléletnek, tehát nem csak az alapgondolatban, de még az elnevezésben is azonosak vagyunk. S az ő latin terminológiája aztán közkeletű is lett, még hazánkban is: irodalomtörténészeink és filozófusaink intro- és extravertált művészi típusokról beszélnek Jung-ra hivatkozva, mintha a világon se lettem volna. Semmi baj, kis nemzet fia hamar hozzászokik a temetőhöz, de az igazság kedvéért mégis megállapítom itt, hogy ez így történt” (uo. 610).

Olvasatok

Szabó Lőrinc a *Tücsökzene* 75–80. versében megörökítette hatalmas csalódását, amint kis gimnazistaként Debrecenben romantikus képzeletétől fűtve az órás és ékszerész cégtáblát először óriásnak olvasta. A téves olvasat az ifjú Füst Milánt is megcsalta. Esetében azonban a hibás olvasatnak nem az ő lelkében, hanem a rossz szövegben rejtett magyarázata. 1923-ban *Amire szívesen emlékszem* címmel elmondta, hogy tizenhat évesen a nyarat Fóton olvasással töltötte. Hónapokig Madách ígézetében élt: *Az ember tragédiájának* Gyulai Pál gondozásában, az Athenaeum kiadásában 1895-ben megjelent vörös kötésű kis kötetét böngészte. „Madách könyvében – emlékezett – számomra sok nehéz hellyel mégiscsak megbirkóztam akkor valahogy, az egyikkel azonban nem voltam képes semmire se menni” (*Emlékezések*, 217). A római színben ez tette próbára értelmét:

*A csók mézének ára ott vagyon
– Amely nyomán jár – a lehangolásban.
De hogyha a hálának csatja mind
Le is hull rólam, bár szabad levék
Alkotni sorsom és újból lerontani,
Tapogatózva, amit tervezék, –
Ahhoz segélyed sem kellett volna talán,
Megbírta volna azt saját erőm.*

Füst Milán két hétig törte a fejét e versszak értelmén. „Embertelen gyötörődés volt. Végre is ez a néhány sor lett a robbanás gyutacsa: komolyan megbetegedtem az erőfeszítéstől, lázas lettem, kényszerű sírások gyötörték...” Házitanítója, H. bácsi ki-

vette kezéből a könyvet, s csak hetekkel később adta vissza. Később a diák valahol látogatóban volt, és kezébe került egy másik *Tragédia*-kiadás. Belelapozott, és fölkiáltott: „Kiderült, hogy az a bizonyos végzetes passzus, amely beteggé tett, s amelyet mindmáig sem tudtam megérteni, hogy az e másik kiadásban nem is úgy hangzik, mint ahogy én abban a kis vörös könyvben akkor olvastam, s mint ahogy ma, húsz év után is kívülről tudom.” Hazaszaladt, s az ő példányát fölítve megállapította, hogy a két szöveg közt fatális eltérés van. Az Athenaeum 4. kiadásában ugyanis nem *hálának*, hanem *halálnak* állt. Füst Milán rezignáltan állapította meg: „Ifjúságom szép két hetét tehát talántán egy sajtóhiba miatt pazaroltam el? – s ami még sokkal több: egy szöveg-félreértés vagy variáns tett beteggé, s talán örökre? Bár hiszen: lehet, hogy ezt a változatot éppoly nehéz lett volna megértenem” (uo. 219).

Költőtárs szerzőség

Füst Milán nem csak a maga írásait dolgozta rendre át. Tisztelő tanítványa, Gelléri Andor Endre panaszkodott barátainak, hogy mestere az ő novelláit is az első szótól az utolsóig átírta (*Somlyó*, 78). S ugyanennek az átírási szenvedélynek köszönhetjük azt az irodalomban és a textológiában is ritka jelenséget, a költői társszerzőséget. Ez Füst Milán *textológiai specifikuma*. Jóval több annál, amit Móricz Zsigmond Kemény Zsigmond és Tolnai Lajos regényeivel, Illyés Gyula a *Bánk bánnal*, Keresztury Dezső a *Mózzessel*, és más, mint amit Weöres Sándor *Psyché*, Esterházy Péter *Csokonai Lili* neve alatt csinált. Füst Milán nem csupán átigazította, hanem alaposan átdolgozta egy élő és kortárs költőnő, Szántóné Kaszab Ilona (1874–1954) verseit. E versek 1934-ben Füst Milán bevezetőjével *Szavak az árnyékomhoz* címmel önálló kötetben jelentek meg. Mint Füst Milán „átköltéseit” 1969 óta köteteinek gondozói fölveszik köteteibe.

„Egy hölgy – írta Füst Milán – elküldött hozzám egy nagy köteg verset bírálat és válogatás végett..., s e versekben megnyilvánuló gyengéd nőiesség annyira megkapott, – a bennök lappangó és fel-felvillanó tehetség ereje úgy megigézett, s viszont azok tökéletlensége annyira bántott, hogy oly ötletem támadt, amelyre magam sem lehettem elkészülve: vágyat éreztem, hogy a művészet számára megmentsem e kincset” (*Emlékezesek*, 578). Maga is meglepődött, hogy szokatlan, furcsa ajánlatát a költőnő elfogadta. Füst Milán átíró szenvedélye az érdekes és új foglalatosságban kielégült; mint írta: élvezte az átdolgozást. Tevékenységét a zenetörténetben általános *átíratok* gyakorlatához hasonlította. „Jó néhány olyan vers is van itt, amelyen alig kellett változtatnom... S hogy végeredményében e kötet művészi értékéből mennyi a tőlem származó: nem tudom, nem is kívánom megállapítani. Nekem elég annyi, hogy e verseket éppúgy szeretem, mint azokat, amelyek létüket csak nekem köszönhetik” (uo. 580).

Kaszab Ilona verseskönyvét a Nyugat 1935. februári számában Lesznai Anna méltatta, és ugyanabban a számban *Társszerzőség a lírában* címmel külön cikkben is latolgatta e „különös és izgató” jelenséget. Az építészetben mindennapos több művész közös munkája; a képzőművészetben sem ritka, hogy valaki folytatja, befejezi a közben elhunyt művész alkotását, de a lírában – mondja Lesznai Anna – nem hallottunk társszerzőkről. Több ez, mint lélektani érdekesség: „Sajátossága éppen az, hogy a befogadó lélek birtokába veszi az adakozó költő líráját, s azt érzi: ez az ütem az én vérem üteme, ezek a szavak az én megszólalásom; átéli az egyének teljes azonosulását, az ősi hindu »tat vam asi – ez vagy te« értelmében.”

Érdekesen vonta párhuzamba az effajta társszerzőséget részint a népköltéssel, részint a műfordítással. „Ha líra nem magán[y]osság, ellenkezőleg, közösség: mi sem természetesebb, mint hogy emberek összekapcsolódásából szülessék meg. A népdal is líra, és mégis egy embercsoport kerekíti teljessé.” „A műfordítás sem egyéb, mint két szellem lehetőleg szoros összesimulásából termett új költemény.” Majd még tovább ment: „S ha jól meggondolom, talán minden lírikusnak van rejtett társszerzője, akár künn a világban, akár benn, lelke ambivalens, ellentétes indulataiban. Vajon melyikünk írt valaha egyes-egyedül egy lírai verset úgy, hogy ne segítették volna empirikus személyének ama láthatatlan kísérői, kik bennünk élnek, és felváltva kormányozzák velünk, a tudatos énnel, sorsunk sok titkos vendéget cipelő szekerét?”

N É Z Ő

A délszláv háborúról

A. SAJTI ENIKŐ

Jugoszlávia széthullása

Írásom címe talán azt sugallja, hogy eleve lehetetlenre vállalkozom, s meglehetősen szerénytelenül a válság okait és azok bonyolult összefüggésrendszerét a maga teljességében próbálom meg elemezni. Módszertanilag ez persze elvárható lenne, de az események közelsége ezt még nem teszi lehetővé, arról nem is szólva, hogy a válságról jelenleg rendelkezésünkre álló források mennyisége és minősége miatt egy ilyen kísérlet ma még eleve kudarcra volna ítélve.

Két kérdést azonban már ma nagyobb kockázat nélkül feltehetünk: a kommunista rendszer válsága Jugoszláviában miért kapcsolódott össze a nemzetek centrifugális dinamizmusával, s a nemzetközi erőter megváltozása miért erősítette, erősíthette fel a nemzetek kiválási szándékát. Írásomban e kérdések elemzésére teszek kísérletet.

A délszláv népek nemzeti ideológiája kezdettől fogva a nemzetté válás kettős alternatíváját hordozta magában: a rokonság és összetartozás gondolatát, és a különbségeket elmosó centralizált egységtől való félelmet. Az állami egységet igénylő ideológiák különbözősége ellenére is feltűnő, hogy az egység és függetlenség egymáshoz viszonyított dinamikája sajátos ciklikus mozgást mutatott az évszázadok során. A 19. század első felében megszülető *kettős szerkezetű* nemzeti ideológiák az első világháború végén olyan történelmi hátszelet kaptak, hogy felerősödhetett a közös, egységes állam gondolata, s a délszláv állam történelmi realitássá vált. A különféle történelmi tényezők sajátos összjátéka folytán az egyesülés föderatív erői legyengültek, s az 1918-ban megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság szerb politikai dominanciával jött létre, és a „három-törzssű” (szerb, horvát, szlovén) egységes nemzet ideológiai fikciójára épült. Az egyesülés rövidre szabott mézeshetei után – ha egyáltalán voltak ilyenek – egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemzeti sajátosságokat hangsúlyozó politikai erők gyengeségük ellenére sem tűntek el a történelem színpadáról, helyüket azonban a versailles-i rendszer miatt nem az ország határain kívül, hanem azon belül keresték. Ismeretes, hogy az egységet centralizáló eszközökkel megvalósító, s azt a szerb nacionalista célok szolgáltatába állító új politikai elit az államot permanens belső válságba sodorta, s a válság megoldására alkalmazott gyógymódokat hol a belső, hol pedig a nemzetközi tényezők hatástalanították. Az egység és önállóság törekeny egyensúlyát megteremteni képes politikai mechanizmusok a két világháború között nem jöttek létre, s a hosszú történelmi múltra visszanyúló gazdasági, vallási, kulturális, értékrendbeli stb. különbségek már ekkor egyetlen mederbe, a *nemzeti sérelmekbe* kanalizálódtak. Ahhoz azonban a Jugoszláviát körülvevő nemzetközi erőter radikális megváltozása kellett bekövetkezzék

– Németország európai dominanciája, a világháború, valamint az ország katonai lerohanása –, hogy a jugoszlavizmust tagadó nacionalizmusok jussanak politikai szerephez (Nedić Szerbiában, Pavelić Horvátországban). Egy rövid pillanatig úgy tűnt, hogy az egység gondolatokat és a közös államot maga alá temeti a történelem. A délszláv nacionalizmusok azonban a második világháború idején a Jugoszláviát térdre kényszerítő hatalmakkal kötődtek, negatív tartalommal telítődtek és diszkreditálódtak. Mind az ellenállás polgári erői (Draža Mihailović csetnikjei és a jugoszláv emigráns kormány), mind pedig a kommunisták (Tito partizánjai) természetes módon nyúltak vissza az idegen hódítók elleni harcot is szimbolizáló jugoszlavizmushoz, s a háború utáni új rendet formáló hatalmak is az egységes állam visszaállításában voltak érdekelték. Az ellenállás két szárnyának egymást is keresztező küzdelméből, mint ismeretes, a kommunista párt került ki győztesen.

Mit ígért a hatalomra került új politikai elit Jugoszlávia népeinek, s mi lett az ígéretek közül?

Kezdetben úgy tűnt, legalábbis elméletben, hogy sikerült helyreállítani a nemzeti és a jugoszláv gondolat megbomlott egységét: az új állam föderatív alapon szerveződött újjá, s elismerték a horvát, a szlovén, a szerb, a Crna Gora-i, a macedón és a bosnyák nemzetek létét. A társadalmi program a kapitalista világrend és a királyi Jugoszlávia belső rendszerének totális tagadására épült. Egyenlőséget és társadalmi igazságosságot hirdettek, amely a korabeli kommunista felfogásnak megfelelően, automatikusan megoldja majd a nemzetek közötti ellentéteket is. Ezek az elvek azonban a „racionális redistribúció” államszocialista követelményeinek rendelődték alá, s a társadalmi egyenlőség a szegénység egyenlőségében, a közös tulajdonnélküliségben nyert kifejezést. S bár az új hatalmi elit kezdetben igyekezett aszketikus vonásokat felmutatni, ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a hatalom egyre inkább egy *szűk pártelit* kezében összpontosult. A föderáció, a köztársaságok, de még a párt képviselői szervei is egyre inkább a spanyolfal szerepét töltötték be, nem is beszélve arról, hogy Titóék a polgári pártokkal történő koalíciót csak az új állam nemzetközi elismeréséig tartották többé-kevésbé tiszteletben, struktúráképző elemként elfogadhatatlannak tartották. Monstre koncepciók perben ítélték el például a horvát Stepinac érseket, a szerb Draža Mihailovićot, s szinte minden náció (köztük a magyar is) elszenvedte a maga Katynját. *Az állami kizsákmányolásra alapozott modernizációs kísérlet* gazdasági, társadalmi, s ami ezzel immár hagyományosan egybeesett, nemzeti ellentmondásai azonban egyelőre rejtve maradtak. Az időzített bomba azonban már ketyegett, s történelmi értelemben már csak idő kérdése volt, hogy mikor és hogyan robban.

Véleményem szerint tehát – amit az elemzők többsége is hangsúlyoz – Jugoszlávia válsága nem a 80-as évek végének, 90-es évek elejének *váratlan eseménye volt*, annál jóval korábbi eredetű és *belső strukturális okai voltak*.

Nem sokkal a második jugoszláv állam megalakulása után, 1948-ban olyan esemény történt, amely tovább erősítette az állam centralizált vonásait, de paradox módon, a Szovjetunió felől fenyegető külső veszély megakadályozta egy időre, hogy a rendszer immanens ellentmondásai felszínre törjenek. Nem csupán a külső fenyegetettség hatott azonban a centralizáció és a konfliktusmentes egység látszatának irányába, de a bipoláris világ kialakulása és megszilárdulása is. Fogalmazhatók így is: a hidegháború éveiben Jugoszlávia *geopolitikailag felértékelődött*. Az Egyesült Államok például 1949 „forró nyarán”, amikor (ma már tudjuk) reális lehetőségként vetődött fel egy Jugoszlávia elleni szovjet katonai támadás, kijelentette: az USA nem marad közömbös

egy ilyen támadással szemben. Amerika kiállása természetesen nem elsősorban Titónak, az eretnek kommunistának, vagy ahogyan egyik életrajzírója nevezi, a „kommunista Luther Mártonnak” szólt, hanem a Szovjetunióval *szembehelyezkedő* Jugoszláviának. Az ország egysége, még ha belső berendezkedése szocialista volt is, az Egyesült Államok számára a Szovjetunióval történő konfrontáció szempontjából volt fontos. A Szovjetunió is kénytelen volt józanul mérlegelni, hogy mi a kifizetődőbb számára: egy egységes, de külpolitikailag a maga útját járó, ám mégiscsak szocialista Jugoszlávia, vagy pedig az egyre látványosabb formában jelentkező kislepi nacionalizmusok, nemzeti érdekek térnyerése a szovjet befolyási övezetben.

Az adott körülmények között Jugoszláviának három eszköz állt rendelkezésére a túléléshez, belső kohéziójának erősítéséhez: először is szinte reflexszerűen nyúltak *a terror eszközéhez* (a Goliotok, a Kopár sziget munkatáborába száműzték a belső ellenségnek, szovjetbarátnak számító „kominformistákat”), másodsorban a már említett külső, *nyugati politikai*, majd *gazdasági segítség*, s végül 1949 tavaszán *a belső reformok szándéka* is megfogalmazódott. Abból indultak ki, hogy a Szovjetunió külpolitikája és belső, deformált szerkezete között összefüggés van, s kimondták az akkor kimondhatatlant: az állam gazdaságban elfoglalt monopolhelyezete a szovjet társadalom valamennyi szférája feletti állami egyeduradalomhoz, kizsákmányoláshoz vezetett, amely megszülte a rendszer új osztályát, a szocialista bürokráciát. A belső ellentmondások átcaptak nemzetközi szintre is, s a többi szocialista ország kizsákmányolásának, alávetésének formáját öltötték. Ha a monopolista állam a válság fő oka – folytatódik ez a gondolatmenet –, akkor meg kell törni az állam tulajdonosi egyeduradalmát. Ezt a folyamatot a gazdaságban kívánták elindítani, s ezért az akkor a szocialista tulajdon „legalacsonyabb” formájának kikiáltott állami tulajdont a termelők közös tulajdonának nyilvánították. A párt bürokratikus elfajulását úgy vélték kivédhetőnek, ha szétválasztják a párt- és államapparátust.

Az öngazgatási szocializmus gondolata tehát megszületett, bevezetését pedig egyre fenyegetőbb jelek siettettkék. Az ideológiai dac szülte erőszakos kollektivizálás következtében Jugoszlávia egyes részein – Horvátország, Szerbia, Macedónia – spontán parasztfelkelések robbantak ki, ami a rendszer belső bázisának szűkülését jelezte. Ezek ugyan gazdasági jellegű lázadások voltak, s viszonylag könnyen leverték őket, veszélyességük inkább abban rejlett, hogy nemzeti irányba történő esetleges eskalálódásuk súlyos veszélyekkel járt volna.

Az 50-es években és a 60-as évek elején azonban az elméletet maga alá temette a valóság. A rendszer – nem függetlenül az ország súlyos belső és bizonytalan külső helyzetétől, s nem utolsósorban a hatalmon lévő kommunista párt ideológiai dogmáitól – nem különbözött alapvetően a sokat bírált sztálinizmustól. A párt és állam szétválasztása merő jelszó maradt, kimerült a jelképes gesztusokban, a központi apparátus létszámának időnkénti csökkentésében. Igaz, az állam „össztőkés” erejének megtörésére irányuló szándék legalább annak józan belátására vezetett, hogy nem lehet a parasztságot erőszakkal betereni a szövetkezetekbe. (Bár zárójelben megjegyzem, hogy a „falusi kapitalizmustól” való félelem továbbra is kísértett, s a földreform idején megállapított 30 hektár földmaximumot csakhamar 10 ha-ra csökkentették.) A magántulajdon lehetősége az iparban és a kereskedelemben fel sem vetődött. E nehéz helyzetben, a „gazdasági anarchia” lehetőségére hivatkozva a tervgazdálkodás felszámolását sem tartották időszzerűnek, az állam továbbra is keményen kézben tartotta a felhalmozás és újraelosztás minden mozzanatát, illetve a politikai hatalom minden szféráját. Az 1950-es

évek hivatalos reformgondolkodásának korlátait az említettekén kívül az ún. Djilas-ügy is bizonyítja. Djilas ugyanis nem tett mást, mint a sztálinizmus kritikáját szélesebb rendszerkritikává szélesítette, s a jugoszláv valóság egyes elemeire is érvényesnek tekintette. Az egykori partizánvezérekből kialakuló „új osztály” kritikája, a proletárdiktatúra és osztályharc kategóriáinak felülvizsgálata, illetve a többpártrendszer bevezetése soha nem fért bele az óvatosan adagolt öngazgatási reformokba.

A változatlanlanság és változtatni akarás kettős szorításában vergődő társadalom válságtünetei eközben egyre láthatóbbá váltak, és már-már robbanással fenyegettek. A rendszer gazdasági dinamizmusa kifulladt. A nagy célt, az egyes nemzeti területek közötti, világméretekben Észak-Dél ellentétéként ismert, és tegyem hozzá, hasonló méretű különbségeket nem sikerült felszámolni. Ennek politikai vetületeként a fejletlen köztársaságok elitje továbbra is a redisztributív állam „atyáskodó” gazdaságpolitikáját igényelte, míg a fejlett nemzetek kizsákmányolást kiáltottak és a föderáció reformját, valamint piacgazdálkodást követeltek. A kemény politikai harcokban megszülető 1965-ös gazdasági reform – a tulajdonviszonyok lényeges változtatása nélkül – a piacgazdaság bevezetését célozta meg, s ha nem is számolta fel, de meggyengítette a föderáció gazdasági erejét. A tőke feletti rendelkezés jogát azonban nem az öngazgató egységek kapták meg valójában, hanem a *köztársaságok*. Így az állam ereje nem szűnt meg, csupán *osztódott*. A föderáció etatista szerepét átvették a köztársaságok, a gazdaság irányítását a köztársasági pártelit ragadta magához. Az 1968-as diáklázadások (Zágráb, Belgrád, Pristina) egyrészt a szocializmus társadalmi egyenlőségét kérték számon a „vörös burzsoázián”, másrészt követeléseik logikus módon telítődtek a nemzetek közötti egyenlőség gondolatával. (Az alban tüntetők a „Koszovó Köztársaság” és az „egyenlő feltételek” jelszavát skandálták.) A rendszer zavaraiért mindenki így vagy úgy a föderációt hibáztatta, s megkezdődött egy hosszan tartó politikai harc, amelyet a NIN c., akkor színvonalas hetilap egykori újságírója némi cinizmussal így fogalmazott meg: megkezdődött a tülekedés azért, hogy „a föderáció hulláját feltaláló vacsorán a köztársaságok minél jobb helyet foglaljanak el”.

Míg az 1965-ös gazdasági reform megtorpant, az 1974-es alkotmányreform jelentősen átalakította a föderációt. Ennek következtében a köztársasági pártelit a gazdaság kulcspozíciói helyett a helyi állami pozíciókat is megszerezte. Az egyközpontú pártállamból megszületett a *policentrikus*, de változatlanul *etatista* Jugoszlávia. Eddig soha nem látott beruházási láz kezdődött, s ezzel párhuzamosan felgyorsult az eladósodási spirál. A beruházások zömmel nélkülözték a gazdaságossági megfontolásokat, inkább presztízsjellegűek voltak, az új köztársasági elit legitimálását szolgálták. Miközben az alkotmány például a föderáció kötelességévé tette az egyes piac működtetését, az ehhez szükséges eszközöket elvonta tőle. E belső váltás közben érte Jugoszláviát a hetvenes években kibontakozó *világgazdasági korszakváltás* (az olajárrobbanás, a kamatlábak emelkedése, exporttermékeinek világpiaci leértékelődése), s az ennek nyomán kialakuló *adósságválság*. Ezek a folyamatok nem csupán az egyre jobban eladósodó ország egészére gyakoroltak negatív hatást, de felerősítették a tagköztársaságok közötti, hagyományosan meglévő szegény–gazdag ellentéteket is. Az adósságcsapda arra kényszerítette a köztársaságokat, hogy *egymás rovására* próbáljanak kitörni ebből a helyzetből. Véleményem szerint ez is közrejátszott a 80-as évek végének, 90-es évek legelejének államjogi vitáiban. A fejlettek (Szlovénia és Horvátország) úgy kívánták megőrizni a jugoszláv gazdasági közösség előnyeit konföderációs elképzeléseikben, hogy közben minimalizálják az ezzel járó kötelességeket. A fejletlenek, élükön Szerbiával, a szorosabb föderációban lát-

ták a gazdasági kitörés útját és korábbi pozícióik megőrzését. A laza föderáció vagy más terminológia szerint a föderatív-konföderatív típusú állam irányába történő elmozdulás nem hagyta érintetlenül a centralizált állam két fontos tartópillérét, a pártot és a politikai rendőrséget sem. Egyedül a hadsereg felépítése maradt érintetlenül.

Az 1970-es, 80-as évek fordulóján a társadalom szinte minden rétege elégedetten vette tudomásul, hogy a felgyorsuló infláció ellenére életszínvonala stabil maradt, a munkanélküliek pedig változatlanul szabadon áramolhattak külföldre. Tito mitikus figurája még mindig a jugoszlavizmust szimbolizálta. Ezekben az esztendőekben a két nagy politikai áramlat, a köztársaságok önállóságáért küzdő erők és a centralizmus hívei lábhoz tett fegyverrel néztek farkasszemet egymással. Az előbbieket elégedetten vették tudomásul a laza föderáció irányába történő alkotmányos elmozdulást, a kemény kéz hívei pedig megkapták a „renitens” horvát és albán „nacionalisták” fejét. Tito halála után (1980) a kollektív párt- és államfői testülettel sikerült megoldani a fájdalommentes váltást a Tito utáni korszakra, ma azonban már világos, hogy ez csupán az agónia meghosszabbítása volt. A bipoláris világ összeomlása tehát egy sajátos helyzetben érte Jugoszláviát: a régi, centralizált struktúra átépítésének időszakában, amikor a nemzeti, köztársasági pártelitek két fontos ponton, a gazdasági életben és az államhatalom szférájában döntési, hatalmi helyzetbe kerültek. Ezzel párhuzamosan, de nem ettől függetlenül felerősödött egy másik tendencia is, a konzervatív, reformellenes kommunista erők (elsősorban a szerb és a montenegrói) összefogása. A kommunista párt utolsó, 1990. január végi kongresszusán kiderült, hogy ezek az erők keményen ellenállnak minden, a párt reformjára irányuló elképzelésnek. Ante Markovic szövetségi miniszterelnök ugyan kijelentette, hogy a szövetség a párt nélkül is működni fog, tévedése már akkor is nyilvánvaló volt. A két szembenálló politikai erő 1990-es évek elején kulmináló párharca régi sebeket szakított fel, felszínre hozta a nemzeti, kulturális, vallási és civilizációs adottságok között mélyen megbúvó, s eddig jórészt rejtve maradt törésvonalakat, sérelmeket. El lehet azon meditélni, hogy volt-e olyan történelmi pillanat, amikor még reális esély lett volna az egységes állam konföderatív reformjára. (Mint tudjuk, erre voltak kísérletek 1990 közepén szlovén, illetve szlovén-horvát részről.) Jómagam arra hajlok, s itt nagyon óvatosan szeretnék fogalmazni, hogy ha egyáltalán volt ilyen pillanat, az akkor 1990 közepe táján, 1991 elején lehetett. Nem is annyira a jugoszláviai politikai erők megegyezési szándéka miatt, mint inkább a nemzetközi környezet magatartása okán. Az is igaz azonban, hogy az Egyesült Államok és a Közös Piac országai részéről a szövetségi kormány felé tett látványos gesztusokat Belgrád oly módon értékelte, mintha azok egyúttal központosítási kísérletei feltétlen, akár háborús konfliktus árán történő nyugati támogatását is jelentenék.

A háború kitörésének okaira nem kívánok kitérni, az eddig elmondottak alapján azonban annyit szükséges megjegyezni, hogy az kronológiailag egybeesett a kétpólusú világ összeomlásával, amelynek következtében Közép-Kelet Európában vákuum keletkezett, s Jugoszlávia elvesztette különleges helyzetét, *geopolitikailag leértékelődött*. Az Egyesült Államok ettől kezdve már nem a szovjet-amerikai konfrontáció szempontjából ítélte meg a délszláv térséget, Oroszországnak pedig nem volt elég ereje ahhoz, hogy domináns politikai erőként lépjen fel a Balkánon. Nemzetközi szempontból – mint ismeretes – egy új, felemelkedő hatalom, az egyesült Németország vette át a kezdeményezést és 1991. december 23-án, szövetségesei és a világ meglepetésére elismerte Szlovénia és Horvátország függetlenségét. Egy hónap sem telt el, s az Európai Közöség tagállamai, s végül az Egyesült Államok is hasonló lépésre szánták el magukat.

Az adott helyzetben azonban már nem az ország egységének kérdéséről volt szó, hiszen Jugoszlávia 1991 júniusában gyakorlatilag széthullott (Szlovénia és Horvátország június 25-én proklamálta függetlenségét), hanem a már létező fegyveres konfliktusok további eszkalálódásának megakadályozásáról. A boszniai háborús válság elhúzódásának okát én nem elsősorban a gyakran emlegetett „nyugati tehetetlenségben”, a „morális felelősségvállalás hiányában”, vagy éppen a „pángermán törekvésekben” látom, hanem abban, hogy a válság kezelése ennek a nagy, szemünk előtt zajló *világpolitikai átrendeződésnek rendelődött alá*. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy egyes balkáni kis országok politikai elitjei még mindig rég letűnt korok hamis mítoszait kergetik, s a 20. század végén is azt hiszik, hogy az ún. *lineáris nacionalizmus* megfelel a kor kihívásának. Ez az általam lineárisnak nevezett nacionalizmus az állam területi nagyságában méri a nemzet nagyságát, csak ettől reméli a nemzet felvirágzását. Lassan elmúló századunk azonban már régen túllépett ezen a felfogáson. A modern nemzetek már nem négyzetkilométerekben mérik belső kohéziójukat, s a világ sem ennek alapján ítéli meg őket. A minőségi jegyek, mint az emberi szabadságjogok, a szociális biztonság, a demokratikus hatalomgyakorlás, a politikai és nemzeti másság iránti tolerancia jelöli ki egy-egy nemzet helyét ma Európában.

Mi, akik itt élünk ebben a térségben, egyelőre csak reménykedhetünk, hogy előbb vagy utóbb utat tör magának ez a felismerés. De jó, ha tudjuk: a történelemnek nincs előre megírt librettója, s a válság megoldásának sincs előre kitaposztott útja.

JUHÁSZ ERZSÉBET

A délszláv háború és a vajdasági magyarság sorsa

Az a hatás, amelyet az elmúlt három év leforgása alatt a délszláv háború gyakorolt a vajdasági magyarság sorsára, magában foglalja mindazokat a vonatkozásokat, amelyek az ottani kisebbség identitástudatát jellemzik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy e polgárháború a villámcsapás fényerejével világított rá mindazokra a zavarokra, hasadt-ságokra és elementáris bizonytalanságokra, amelyek a vajdasági magyarság identitástudatára mindig is oly jellemzőek voltak Trianontól napjainkig, csak a körülmények folytán nem kerültek ilyen éles megvilágításba. Mindennek kifejtéséhez rövid történeti áttekintés szükségeltetik. Önmagában ugyanis az a körülmény, hogy a véres polgárháborúban való részvétel veszélye potenciálisan a vajdasági magyarság valamennyi hadköteles tagjára kiterjedt, nem szolgáltat elégséges magyarázatot ahhoz a nagyfokú elvándorláshoz, amely az elmúlt bő három év folyamán következett be, s tart mind a mai napig is, úgy tűnik, feltartóztathatatlanul.

Áttekintésemet egy szlovákiai magyar esszéíró, Peéry Rezső meghatározásával indítom: „1918, a Monarchia felbomlásának éve csúcsponton találta a magyar irodalom

huszadik századbeli nagy korszakát – írja. – Az impériumváltás óta a magyar kultúr-folyamatosság megszakadt. Az új magyar létformák s a párhuzamosan élő magyar kultúrák kísérleti korszakát éljük azóta.” Peéry talán maga sem gondolt arra, hogy a párhuzamos kultúrák meghatározásában mennyire benne rejlik, hogy egymás mellett, de egymással mégsem találkozva. Trianon óta máig jellemző e párhuzamos kultúrákra, nemcsak a kisebbségi, hanem a nyugati magyar kultúrákat is természetesen bele-számítva, hogy nincs vagy csak elvétve, kivételes, felfénylő szituációban van átjárás és áthallás, egyszóval eleven kommunikáció ezek között a nyelvükben és hagyományaik-ban egyaránt magyar kultúrákban. A határon kívül élő magyarság sokat emlegetett kettős kötődésére az a legjellemzőbb, hogy máig is inkább kényszerűségből fakad, mint belső szükségletből. Ennek az a legfőbb oka, hogy a kisebbségi sorba került ma-gyarság nem önszántából választotta azt az államot, amelyben él, hanem rákényszerít-tették. S Trianon óta az épp érvényben lévő társadalmi-politikai diktátumok sohasem kedveztek a kisebbségnek, hogy az átrendezett határok között gyökeret verjen. Az egye-temes magyarság s az egyetemes magyar kultúra hasadtsága elsősorban a politikai diktá-tumok következménye. Mindebből következik a kisebbségi magyarság identitástudatá-nak bizonytalansága.

Ugyancsak Peéry Rezsőt idézem annak érzékeltetésére, hogy milyen mély és alap-vető a kisebbségiek öazonosságának hasadtsága. Mindenekelőtt azért Peéryt, mert egy olyan helyzetben vet számot önnön kisebbségi sorsával, életformájával, amikor fel-csillan a remény, hogy húsz év után újra visszacsatolják a Felvidéket (Pozsonnyal együtt) az anyaországhoz. Ez a szituáció fokozza a belső őszinteséget, adott esetben ezért hivatkozom erre a megfogalmazásra. „Ha a város (ti. Pozsony) határa a somorjai mezőkkel mégis megnyílna Pest felé! Tájak, könyvek, emberek, városok jönnek felém, nyájasan szabad özőnlésben, hogy ifjúságom furcsa traumáit gyógyítsák. A kettős éle-tét, a száműzöttségét, a leszorítottságát, hogy levegyék rólam a terhet, melyet viselni már nem bírok.”

A vajdasági magyarság identitástudatának sajátos zavarai, megítélésem szerint, kezdettől fogva abból az áldatlan körülményből fakadnak, hogy Trianon előtt a Vajda-ság nem rendelkezett úgyszólván semmilyen kulturális hagyományokkal. Dettre János, a Bács megyei Napló széles látókörű, művelt szerkesztője írja 1922-ben: „Hiányzik itt minden. Hiányzik a kezdeményezés bátorsága, hiányzik a tömeg helyeslő és bátorító érdeklődése, hiányzik azokból a segítő jó szándék, akik visszhangossá tudnák tenni az ébresztő szót. Itt nem elég jogcím a magyarság és a kultúráért végzett munka. Tegnap-ról már megszületett, s máról holnapra eltűnt kicsi érdekek fojtogatják a legtisztább szándékot. Kiben van annyi emelkedettség, annyi rajongás, hogy a cui prodest sunyi gyanúját el tudja hessegetni, ha olyan gondolat fogan, olyan szándék születik, mely ja-vára szolgálna mindenkinek, aki itt él és magyar?” Maga Szenteleky fogalmazza meg mindezt átfogóan tíz évvel később. Az a Szenteleky Kornél, akiről méltán állapítható meg, „hogy a lokálpatriotizmus lélekformáló és megtartó erejét ő gyökerezette meg a Délvidéken.” (Bisztray Gyula) „Nekünk nem voltak tradícióink – írja Szenteleky –, ezen a tájon sohasem volt kulturális vagy érzésszerű regionalizmus, ezért a regionális öntudat, illetve annak szükségessége sokkal később fejlődött ki, mint Erdélyben vagy Szlovénkóban. Tíz év előtt még lehetetlennek tartottuk, hogy önálló életet is élhe-tünk, egy regionális csoportosulás önálló életét, nemsokára azonban be kellett látnunk, hogy ha élni és fejlődni akarunk, akkor csakis ezekben a regionális keretekben élhe-tünk, mert más életlehetőség nem kínálkozik. Be kellett látnunk, hogy önmagunkra

vagyunk utalva és hagyatva, hogy csakis saját erőnkre és hitünkre számíthatunk.” Szenteleky azzal is tisztában van, hogy a hagyománytalanság és regionális öntudat hiányának szempontjából a kisebbségek közül a vajdasági magyarság indul a leghátrányosabb helyzetből az új életforma kialakítása felé: „Az új magyar szigetek – majdnem azt írtam: gyarmatok – közül mi voltunk az utolsók, akik a regionális életszemléletet elfogadtuk, és késlekedésünkért drágán kellett megfizetni. Közönségünk megszervezése, a kisebbségi öntudat és köteleesség kifejllesztése, kultúránk fontosságának az elismertetése ma sokkal nehezebb, mint tíz évvel ezelőtt lett volna, amikor még nem hittünk a vajdasági magyar irodalom szükségességében. Ha ma az általános magyar kultúra ábrándos hívői lennénk, úgy hamarosan elpusztulnánk.”

Nemcsak a vajdasági kisebbség sajátja, hogy a kulturális megnyilatkozásmódok közül elsősorban az irodalomra ruhazza a regionális öntudat, a kisebbségi identitástudat megfogalmazását, ez egyfelől, Ausztria kivételével, általános közép-európai jelenség. Ugyanis „a 20. század első évtizedében az irodalmi tudatban rögződött a fiatal nemzedék evidenciaélménye, az elmaradottság. Metaforikus nevet is kapott, az Ady találta szimbólumot: itt terpeszkedett a magyar Ugar, a halálszagú, a lelkek temetője – ahogyan erről Hanák Péter fogalmaz *A Kert és a Műhely* című tanulmányában. Nem véletlen, hogy a vajdasági regionális tudat, kisebbségi identitástudat kialakításának feladatát éppen *ugartörésnek* nevezi Szenteleky. Másfelől viszont az is tény, hogy identitástudat nincs önmagában, hanem csak az adott közösség kultúrájában testesülhet meg, „hisz a kultúra nem más, mint az adott közösség identitásának koncentrálódása és tükröződése a szellemi értékekben” (Bundula István).

A vajdasági magyarság identitástudatának ingatagságához, megítélésem szerint, jelentős mértékben hozzájárult az a körülmény, hogy a két világháború közötti időszakban – Szenteleky minden heroikus erőfeszítése ellenére – sem tudott olyan irodalmi mű megteremtődni, amely esztétikailag értékes lett volna. Enélkül ugyanis az irodalomnak nincs igazán hitele, nem lehet az önmegegerősítés eszköze, inkább a bizonytalanságot mélyíti. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy az esztétikailag értékes művek már önmagukban elegendőek lettek volna a két világháború közötti időszakban a vajdasági magyar regionális tudat megizmosodásához, mert a helyzet jóval bonyolultabb. A befogadóközeg igénytelensége, kulturális tájékozatlansága ugyanilyen mértékben volt elbizonytalanító tényező. Az esztétikai érték hiánya nem csupán a két háború közötti vajdasági irodalom specifikuma. Peéry Rezső írja a szlovákiai magyar irodalom azonos korszakáról, hogy „irodalmunk mögött nincs létértelem, nincs idegekkel lereagált alkotó gondolat, nincs éltető eszmei nyugtalanság. Irodalmunk legnagyobb része egyszerűen periférikus termelés lett, melyet pietásból fogyaszt a magyar közönség”. Az a groteszk helyzet teremtmődik meg a Vajdaságban, hogy a regionális tudat, a kisebbségi identitástudat vezérszólam marad, ami megteremtődik, úgyszólván egytől egyig a vidékiség, a provincializmus tipikus megnyilatkozása. Hagyományok, eleven befogadóközeg híján, elszakítva az anyaországtól, önmagának érvényt szerző releváns értékrend híján máh mérhetette volna magát a vajdasági kisebbségi tudat? Az lett volna isteni csoda, ha autentikus, esztétikailag értékes műveket hordott volna ki.

A második világháború folyamán bekövetkezett ideiglenes határvisszarendeződés további önazonosság-válságot szülő körülményeire fölösleges kitérnem ez alkalommal, e körülmény, azt hiszem, önmagáért beszél. Inkább azzal a látszatra ugrásszerű változással foglalkoznék, amelyet az Új Symposion-mozgalom hozott a vajdasági magyar

irodalomba a hatvanas évek derekán. Az ekkor induló nemzedék hadat üzent az előző nemzedéknek, amely a kötelező szocrealista hullámot átvészelve Szenteleky helyi színek elméletének folytatását tűzte feladatául. Az ötvenes évek végén, hatvanas évek legelején megteremtődött a helyi színek szempontjából néhány valóban hiteles irodalmi mű, számottevő befogadóközeg híján azonban megint csak vajmi keveset jelentett kisebbségi önazonosságunk megerősítése terén. A hatvanas évek fiataljai, mint ennek az irodalomnak a potenciális befogadóközege, mindezt teljesen elutasítva, annak a lendületes és nyitott szellemi áramlatnak az eleven sodrásába került, amely az akkori jugoszláviai kultúrák egészét érte Nyugat felől, és pedig az ország szocialista blokkon belül kivételesen nyitottnak számító szellemi orientációjának, e blokkon belüli különütasságának köszönhetően. A formaprobléma kérdése ekkor tudatosodik először a vajdasági magyar irodalomban. A legkiemelkedőbb művek tanúsága szerint úgy értelmezve e kérdést, ahogyan Mészöly Miklós fogalmaz erről: „A művészet csak addig lehet igazán önmaga, amíg egyesíteni tudja a szépséget és a becsületes inzultust. S itt korántsem formai inzultusra, meghökkentésre gondolok. Az igazi formabontás sosem öncélú, mindig megfelelő formát kereső; s az más. Mint ahogy az inzultus is, ha igazi: mindenekelőtt szembesítés magunkkal.”

Ekkor fordul elő a vajdasági magyar irodalomban először, hogy két kultúra határmezsgyéjén a híd-szerep nem kisebbségi toleranciából, nem a többség iránti lojalitás bizonygatásából fakad, hanem valódi értékek befogadásának belső szükségletéből. A vajdasági magyar irodalomnak a jugoszláviai kultúrák felé fordulását a korabeli hivatalos magyar irodalom merevsége is serkentette. Ennek a körülménynek köszönhető, hogy az akkori magyarországi irodalom legrangosabb írói szinte folyamatosan szerepeltek nemcsak az Új Symposion, tehát a fiatal nemzedék folyóiratában, de az akkori közép-nemzedék élgárdájának folyóirataként funkcionáló Hídban is. Nem véletlen, hogy ebben a szellemi aurában íródik meg a vajdasági (illetőleg jugoszláviai) magyar irodalom története (Bori Imre, 1968), jól példázva a regionális tudatra, az önazonosságra való törekvés megizmosodását. Mint ahogy az talán elkerülhetetlen is, ez az identitásképp a vajdasági magyar irodalom tanúsága szerint nem mentes a megszépítésektől, önmagunk értékeinek túlértékelésétől sem. Egyfelől mohó modernségigény, másfelől túlértékelt hagyományok, az esztétikai érték aranyfedezete nélkül, és a tényleges befogadó közeg további hiánya – ez a többszörös rövidrezárás jellemezte fénykorában a vajdasági magyar irodalmat, s a belőle kiolvasható identitástudatot.

A politika önazonosságot gátló és csonkító hatása azonban – mint annyiszor a század folyamán Közép-Európában – itt is mindjobban beleszólt az irodalom alakulásába. Már a hetvenes évek elején újra éberebb lett a cenzúrázás, egy-egy szám betiltása, s bírósági perek következtek. Ez fajult lassacskán addig, hogy a hetvenes évek végén induló, tehetségekben kivételesen gazdag új nemzedék lapjaként megjelenő Új Symposion főszerkesztőjét 1983-ban eltávolítják posztjáról, s ennek következményeként az egész szerzői gárda úgyszólván teljesen visszavonul, nemcsak a laptól, de az irodalmi élet egészétől is. A vajdasági magyar irodalom és kultúra, mintegy röpke két évtizednyi fénykora után, 1983-tól kezdett sorvadni. Ebben döntő szerepet játszott a fiatal nemzedék eltávolítása az irodalmi közéletből, s ennek nyomán az, hogy a legfiatalabbak, az Új Symposion-gárda leváltása ellen tiltakozva – éveken át lap, s a vele kezdettől fogva összefonódó műhely nélkül maradtak. A lapok, folyóiratok, könyvkiadás s a magyar kulturális intézmények egytől egyig az állam fennhatósága alatt álltak. Illegális ellenzé-

ki csoportra szerveződni nem volt semmilyen esély, ehhez egyébként is túlságosan kis számú e kisebbség. Még keserűbbé tette e kudarcot a fiatal nemzedék számára az a körülmény, hogy a magyar intézmények élén javarészt a Symposion első nemzedékének tagjai álltak, s a fiatalok eltávolításáról ők döntöttek. Hogy elkerülhetetlen volt-e a fiatal, hangsúlyozom, nagyon tehetséges és összehangolt nemzedék eltávolítása, avagy kisebbségi reflexekből fakadó feladat-túteljesítésnek tulajdonítható-e, ma már keveset változtat a lényegen, mert az elkövetkező évek során olyan gazdasági válság következett be az országban, amelyet eltussolni nem tudott másként a politikai vezetés, mint a délszláv tagköztársaságok mindegyikében az addig elnyomott nemzeti önazonosság-tudatra apellálva. A populizmus térhódítása, az egymás elleni uszítások véres háborúba kergették a délszláv térség népeit. Hogy a helyzet még groteszkebb és esztelenebb legyen, a Kis-Jugoszláviává csonkult Szerbia és Crna Gora, mely szemrebbenés nélkül állította nemzetközi fórumokon, hogy nem áll kapcsolatban a Horvátországban, majd később Boszniában is kirobbant háborúval, nemzeti hovatartozásától függetlenül küldte hadköteles polgárait a harctérre. Senkinek sincs áttekintése afölött, hogy hányan veszítettek életüket e gyilkos háborúban, de azt tudjuk, hogy köztük voltak szép számmal magyarok is. Az utóbbi hat-hét év leforgása alatt minden addig érvényben lévő értékrend összeomlott. Szemforgató hazugságok özöne képezi mindazt, ami társadalmi-politikai életnek nevezetetik. Mindez a súlyos gazdasági válságból következő elszegényedéssel párosulva általános távlatlanságerzetet teremtett, s a mai napig is ragályként terjed a tömeges elvándorlás.

Mivel Kis-Jugoszláviában névlegesen többpártrendszer van, néhány évvel ezelőtt megalakult a vajdasági magyarok érdekvédelmi szervezete, a VMDK, mely a többségi nemzet új pártjainak mintájára a vajdasági magyarság nemzeti tudatának, kisebbségi identitástudatának elnyomása, elfojtódása ellen emelte fel a szavát. Vitathatatlan tény, hogy a kommunista rendszerek nem a nemzeti sajátságok és jogok elismertetését tűzték zászlajukra uralomra jutásukat megelőzően sem, hanem a proletariátus osztályérdekeit, nemzeti hovatartozástól függetlenül. Hogy mindez hogyan festett a gyakorlatban, ma már köztudomású. A vajdasági magyarság érdekvédelmi szervezetének köszönhetően számos olyan, a magyarságot ért sérelemre derítettek fényt a nyilvánosság előtt, amelyről évtizedeken át püsszenni sem lehetett. Hogy a legsúlyosabbat említsem: az 1942-es újvidéki razzia megtorlásaként következtek az 1944–45-ös események, amelyek következtében 30–40 ezer magyart végeztek ki a Vajdaságban.

Kezdetben a VMDK elég népszerűségnek örvendett a vajdasági magyarság körében, ám lassanként feltűnővé vált, hogy a humán, főleg irodalmár értelmiség többségét mégsem tudta megnyerni magának. Ennek legfőbb oka minden bizonnyal abban van, hogy a VMDK vezető tagjainak többsége az egypártrendszer idején is vezető szerepet játszott, csak akkor kommunistaként. A vajdasági értelmiség azon részét, mely távol tartotta magát a magyarok érdekvédelmi szervezetétől, taszította egyrészt a gyors pártállás, hasonló gyors színváltástól vagy viszolygott, vagy nem mert vállalkozni, másfelől pedig a VMDK populizmus felé hajló túlkapásaival sem tudott egyetérteni. Az a legnagyobb baj a VMDK-val és a közelmúltban belőle kivált új vajdasági magyar párttal, a VMSZ-szel, hogy a magyarság érdekeit illető nézetkülönbségek körüli csatározásokra fordítják a legtöbb energiát. Pedig a magyarság súlyos megfogyatkozása számos, égetően fontos kérdés megoldását sürgetné. S összefogás nélkül aligha lehet e téren egy tapodtat is előbbre jutni.

Önazonosság nincs önmagában. És nincs a nemzeti hovatartozás szólamszerű ki nyilatkoztatásában sem. Csak az adott közösség szellemi értékeiben érhető tetten, csak ez adhat számára tényleges tartalmat. Ma a vajdasági magyarság kultúrája nagyon elszegényedett. Egyre feltűnőbben hiányzik mögüle a „létértelme”, az „idegekkel lereagált alkotó gondolat”. Mindjobban tért hódít a provincializmus, a szigetléttel járó vidéki beszűkülés. Mindez arra vall, hogy e kisebbség „enyelgő látványosságokba” menekül, őszinte számvetés helyett.

Am ilyen nagyarányú megfogytatkozás esetén van-e még értelme az őszinte számvetésnek, van-e értelme a mindig is oly ingatag önazonosság további keresésének-megőrzésének? Ehhez a térség egészének kellene az egymás mellett élő népek helyét és szerepét újraértékelni. S elfogadni végre a multinacionális és multikulturális jelleg tényét, felismerni a bennük rejlő gazdaság önazonosságot és önbecsülést adó lehetőségeit.

BEKE GYÖRGY

Felégetett észéki hidak

1. Ha Ormánság, akkor nyilván Kodolányi János. Hiteles vezető a Dráva túlsó partjára is, Horvátországba.

„Ott folyik nem messze, néhány kilométernyire Vejti, Piskó mellett, odaát a marta-ja Moslavinánál meredek, ideát a part lapos, tocsogós, áradásos.” *Süllyedő világ* című visszaemlékezéséből idézek, 1940-ből. A folyó két partján még béke van, az író társasága nyári melegben lejár fürdeni a Drávára. „Semmi sem akkora gyönyörűség, mint ülni a nehéz ladikban és evezni a sötétzöld vízen a sziget felé.” Ez a sziget a vejti rév és Moslavin között terül el, fűzfák rengetege borítja, a homok forró és bársonyos. Komp viszi át a ritka szekereket a magyar partról a horvát oldalra. A gerendákból összerótt vízi alkalmatosságot „repülőnek” nevezik. Annyira béke van még, hogy nem fegyverropogás, határösszetűzés, szökevények elfogása a beszédtema, pedig Európa máshol már lángokban ég; hanem az, hogy egy rettentő harcsa ladikostul elragadott egy halászt, a ladikot lennebb, Eszéknél partra vetette a víz, a halász nem került elő soha.

„Néha átme gyünk Moslavinára is. Kocsistul-lovastul a repülőre hajtunk, s a gyors víz sodra átsegíti a széles gerendatákolmányt a túlsó partra. Ott fölkapaszkodunk a meredeken, s már bent is vagyunk a szép, tiszta horvát faluban. Hófehérre meszelt házak sorakoznak itt, mindegyik előtt virágos kert, minden ablakban muskátli virít. A házak előtt üde szederfák vetnek árnyékot. Gyalogjáró, kociút oly tiszta, mintha szobában volnánk. És gyönyörűek a fiatal horvát lányok, asszonyok. Arcuk, mint a virágszirom. Fehér, ingszerű, berakott ruhájukat a keblük alatt kötik meg, fehér térdük kilátszik, s a lábuk kicsiny és gömbölyű... Ugyanúgy viselkednek, ugyanúgy köszönnek, ugyanúgy végzik a dolgukat, ugyanolyanok a szerszámaik, sőt a házaik is. Még magyarul is meglehetősen tudnak, aminthogy a mieink közül is sokan tudnak horvátul. Ezek nálunk árulják a szilvát, a súlyat, a halat, azok ide jártak ezer éven át makkoltatni, lovat legeltetni, halászni, s most is átjárnak disznót venni, lent eladni. Azazhogy inkább cserélni.”

Indíthatnám ugyanígy úti krónikámat, szóról szóra idemásolva Kodolányit, a táj nyugalmáról és ragyogó tisztaságáról. Én persze nem lovas kocsival utazom, hanem a fiam autóján, s nem a vejti révnél kelünk át kompon a Dráván, hanem néhány kilométerrel keletebbre, a magyar Drávaszabolcsnál hidon, szabályszerű határállomáson és vámon a horvát Alsómiholjácra. Követjük a folyót a jobb parton, néhol lápok, mocsarak mentén. Valpón át Eszékre tartunk, a Horvátországi Magyarok Szövetségének 45. születésnapjára. Sehol háborús nyom, ideges rohanás, még katonákat sem látunk a hajdani Verőce megye békés tájain, el egészen Eszékgig. Határőrökkel ugyan találkozottunk a miholjáci parton, de elegendő volt nekik, hogy a kocsinkból ki sem szállva, amúgy „nyugatiasan” felmutatjuk az útlevelünket.

Eszéken annál több az egyenruha. Katonák, rendőrök. Látszólag nem nagyon avatkoznak bele a város életébe. A járőrök senkit sem igazoltatnak. A katonák között sok az idősebb férfi. Az 1991-es harcokban megsebzett vár, a Szent Anna templom, a színház épülete nyomát sem mutatja már a háborúnak. Megint csodálatos látványt nyújt a Dráva menti sétány, a neogótikus katedrális, az egész barokk városrész.

Úgy tűnik, hogy itt már békét kötöttek a jövővel.

De a város északi szegélye, a Dráva túlsó partja még néma frontvonal. Hídfőállás. A folyó innenső széle Horvátország, a túlsó part, a történelmi Baranya megye déli csücske, amit ma inkább Drávaszögnek neveznek, hivatalosan horvát felségterület ugyan, de a krajainai szerb csapatok megszállása alatt áll. Egy vékony sávban horvát katonák őrzik a Dráva bal partját is, és nem került szerb kézre Kopács halászfalu, Eszéktől néhány kilométerre északkeletre, a Duna és a Dráva találkozásának mocsárvilágában. Oda nem merészkedtek be soha az erre vonuló tatárok, törökök sem.

Eszék ellenben minden hadjárás útjába esett, a rómaiaktól máig. Az eszéki híd egyenesen a történelem hídfője a Balkán és Pannónia találkozásánál. Sorsát ebben a dél-szláv testvérháborúban sem kerülhette el. Hajdanán felégették az ennyire fontos hidakat, Nobel Alfréd óta legyilkolásukra alkalmasabb a dinamit. 1991-ben levegőbe repült az eszéki híd, vízbe roskadtak a maradványai, de a horvát újjáépítés először ezt állította helyre.

Kevéssel a Dunába ömlése előtt a Dráva 325 méter széles, mélysége 6 és fél méteres. Ha nincs híd, megszakad a hadi út, megbénul a közlekedés. Zrínyi Miklós sem nevezné Eszéknél gyors vízűnek az elaggott folyót, Berzsenyi Dániel se vadnak. Csak Janus Pannonius jelzője érvényes itt továbbra is: „lágyan” szeli át a zsiros szántóföldeket. Szlavónia, Baranya, Somogy költői mind megénekelték a folyót. Császárok, ha kiterjeszthették ide a hatalmukat – mint Róma ura, Probus –, le akarták csapolni a szétterülő mocsarakat. Úgy siet egymáshoz a Duna és a Dráva, hogy meg sem várják évmillió munkával ásott medrük találkozását Drávafoknál – milyen kifejező magyar elnevezés! –, hanem kicsapnak az alacsony fekvésű földekre, és szétterülnek mocsarakká. Mária Terézia is tervezgette a lecsapolásukat, de csak a múlt században sikerült egy Adamovics Kapisztrán nevű alispánnak három és fél ezer hektárt kiszárítania.

Római időkben is híd állt a Dráván Eszék fölött, a várost akkor Mursának nevezték, kikötőjében a dunai hajóhad állomásozott.

„Eszék... Vajon melyik nép nevezhette el Ószéknek Mursát, a régi római várost? Magyarok említették így ezt a helységet? Avarok?” – kalandozik el a múltba Drávaszög írónője, Baranyai Júlia.

Ezt a hajdani római hadi utat és folyami átkelőt használták Batu kán erre járó tatárjai.

Mohács felé tartva a törökök 1526-ban Eszéknél keltek át a Dráván. A szultán hadai azután is, három-négy évenként, nagy erővel vonultak át itt, pusztítva a vidéket. Visszafelé tartva tíz- meg tízezer magyar fiataalt hajtottak át a hídon a birodalom központja felé: jövődő janicsárokat.

„Szülejmán hídjának” nevezték akkoriban az eszéki átkelőt. A törökök büszkén mondták, hogy hadi építészetük egyik remeke, a magyarok és horvátok gyűlölettel beszéltek róla, mivel pusztulásuk jelképét látták benne. Egy akkori leírásból érzékelhetjük a híd arányait Dárdától Eszékiig, jó mérföld hosszúságban, 16 lépés szélességben. Szlavóniai fekete tölgy minden oszlopa, gerendája, deszkája. A gerendák oly pompásan egymásba illesztve, hogy apró krajcárt elnyelő rés sem volt közöttük. Két szélén karfák, éjjel lámpások tették biztonságossá a közlekedést.

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős várkapitány költő dédunokája nem gyönyörködni akart a hídban 1664-ben, mikor magyarokból, horvátokból és császári németekből álló haddal megközelítette. Előbb sorra elfoglalta a Dráva menti várakat. Pécs is a kezére jutott, noha a belső várból nem sikerült kikergetnie a török őrseget. A költő aludt a hadvezérben, mikor hideg ésszel ítélkezve felgyújtotta Pécsét, majd Eszéktől Szigetvárig a magyar falvakat, hogy az ellenség ne találjon menedéket, szállást. Az eszéki hidat is azért égeti fel, mert el kell vágnia a török hadi utat. Eszterházy Pál író és államférfi, főudvarmester, majd – Hohenlohe Gyula herceggel és Batthyány Ádámmal együtt – Zrínyi Miklós gróf főtitkárja ama nevezetes hadjáratban, feleségéhez írott leveleiben, illetve a *Mars Hungaricus*-ban így örököltette meg az égetést:

„A kegyes istenség... nagy mennyiségű nádat adott a rendelkezésünkre... Két teljes napon és két teljes éjen át folyton szítottuk a tüzet, és végre sikerült a hidat elhamvasztanunk. Irtózatossá látvány volt, főképp éjjel a sok ezer láb hosszú alkotmány égése.”

2. Eszék hídja az egyetlen közvetlen összeköttetés lenne Drávaszög és a horvát tájak között, ha a háború és a szerb megszállás nem akadályozná a közlekedést rajta. Ennek a földdarabkának északról délre Pélmonostor és Kopács, nyugatról keletre Újbezdán és Vörösmart között természetes összeköttetése a történelem folyamán mindig Baranya vármegye északi, nagyobb fele, illetve Pécs városa felé nyílt. Arra vezettek a kereskedelmi utak, a vaspálya vonala. Északnak tartottak magyarhoni vagy külföldi egyetemek felé a laskói diákok. Északról, szárazföldi úton érkeztek ide a hittérítők, a mesteremberek. Pélmonostor borát 1918 előtt északra, Siklóra szállították, eladásra. A trianoni békeparancs Drávaszöget, ezt a magyar-horvát-szerb lakta földnyelvet a Szerb-Horvát-Szlóven Királysághoz csatolta, amelyik 1929 óta a Jugoszlávia nevet viselte. Drávaszög magyar lakossága a nagy történelmi váltás idején a terület népességének mintegy 40 százalékát tette ki – 1910-es adatok –, nyelvében, népköltészetében sok archaikus vonást őrző, hímzése, népviselete jellegzetesen magyar.

Tito rendszere 1945 után a belső federalizálás során Drávaszöget a Horvát Szocialista Népköztársaságba tagolta be. Ily módon a drávaszögi magyarság a horvátországi magyar szórvány részévé lett – amelyhez államilag a történelemben soha nem tartozott –, és ennek az 1991-ben 22 ezer főre becsült közösségnek majdnem a felét alkotta.

Drávaszög Horvátországhoz tartozását a szerbek mindig vitatták, a zágrábi állami önállóság kimondásakor a vidéket csetnikek foglalták el, és máig is megszállásuk alatt tartják. Odacsatolták a „krajinai szerb köztársasághoz”.

Az eszéki híd élesebb határrá lett, mint bármikor volt eleddig időnk rendjén.

Felégetett „eszéki hídhöz” hasonlatossá vált innen délre a szlavóniai Szentlászló falu. Kiegett református templomának és szétlőtt tornyának fényképe az esztelen háborús pusztítás vádjá magyarok között, de Európa-szerte is. A világ legjobban tájékozott és legfürgébb nemzetközi televíziós adóállomása, a CNN jó néhány tudósításában tűnt fel a szlavóniai meggyilkolt templom és az elpusztult falu képe. De Amerika túl messzire van tőlünk, gondjainktól, hogy az Árpád-kori magyar település nemzetiségi összetételét ismerjék, és a tudósításokban kiemeljék: magyar életek, magyar munka, magyar múlt porlad szét a két szláv nemzet, a horvát és a szerb testvérharcában. Mintegy ezer szentlászlói magyar őslakos vált földönfutóvá.

Egykori papjuk, aki 1981-ig szolgált a most romos templomban, Eszéken él, akárcsak hívei nagy része. Andell Károly mellettem ült a magyar szövetség ünnepségét befejező vacsorán az egyik eszéki kiskocsmában, ahol minden fogás húsból áll: a húsval szolgálgatják fel. Talán albán szokás vagy másmilyen balkáni. A vendéglős – Antun Novalics – tiszteli a magyarokat, ők is viszont. Ötven év körüli a pap, a hajdani reformátorok örököse – Drávaszög a lutheri, majd kálvini tanok egyik első befogadó magyar földje volt – katolikus lelkésznek is nézhetném, mivel azok hagyományos „papi civil” viseletét hordja. Azt mondja, hogy a katolikus horvát tengerben a református papok is ilyen viseletben járnak. Ez a református papság néhány ígéhirdetéből áll összesen Horvátországban, Andell Károlyon kívül a Magyarországra menekült Kettős Jánosból. Karancson, egy négyszázas lélekszámú településen otthon maradt a református tiszteletes. Rejtőzködnek a katolikus papok Drávaszögben. Batinán nyolcszáz magyar élt, katolikus papjukat a szerb megszállók úgy megverték, hogy el kellett menekülnie Drávaszögből. Most a Bácskából – Vajdaságból – jön titokban egy másik lelkész misézni, temetni. Drávaszög magyar népessége fele-fele arányban oszlik meg a katolikusok és a reformátusok között. A katolikus papokat mindenünnen elűzték a csetnikek. Varga Géza nyugalmazott segédpüspök keresi fel időnként szétszóródott híveit, Dakovóból jön, a püspöki székhelyről, látogatása esemény, mint a magyar papok érkezése volt hajdanán a moldvai csángók között. Szent István ünnepén, 1994-ben, Eszék szélén, a rétfalusi templomban emlékeztetett a püspök első királyunkra, aki itt a római hitet meghonosította. Rétfalu hajdan önálló község, vagy ezer magyar lakossal, ez lett a drávaszögi menekülők egyik első megállója.

Míntha a török idők jöttek volna vissza, akkor a katolikus papokat verés, megcsúfolás vagy halál várta, ha belekezdtek vallási szertartásukba. A szultán katonái és tisztviselői Bécs embereinek tartották őket. Ugyanakkor, nyilván a megosztás és a könnyebb uralkodás végett, a török hatóságok látszólag támogatták az új hit, a lutheranizmus, majd a kálvinizmus hirdetőit. Sztárai Mihály a Drávaszög egyik legnagyobb településén, a Duna közelében fekvő egykori kikötőben, Laskón lépett fel, még ferences csuhában, de már a protestantizmus eszméivel. Baranyai Júlia, aki a Drávaszög történetét eddig a legteljesebben és legérzékletesebben írta meg (*Vízbe vesző nyomokon*, Újvidék, 1977), találon ábrázolta a laskói nép hangulatát a 16. század közepén, az anyanyelvűséget hozó tanult énekszerző, drámaíró, hitvitázó hatásának titkát. „A bujdosástól, félelemtől, éhezéstől meggyötört, állati sorba jutott emberek csodát várva hallgatták az új ige hirdetőjét: farkocsba font hajú, csüggedt tekintetű férfiak, riadt, nádicsikasz soványságú asszonyok lassan felemelték fejüket, égő szemüket a prédikátorra szegezték, aki ilyen emberien, melegen, ilyen közről szól hozzájuk ékes, gyönyörű nyelven, s meg akarja őket tanítani arra, miként őrizhetik meg emberi méltosá-

gukat a rabságban, nemességüket a szörnyű megaláztatások közepette, s szabadságukat a szolgaságban. A tanulás, a művelődés útját mutatja meg nekik. Világosan látja, hogy csak a műveltség adhatja vissza eltiport népe önérzetét, önbizalmát. Iskolák alapításának, iskolák látogatásának fogalmát lopja bele napról napra népe tudatába.”

Sztárai Laskón szerezte magyar zsoltárait, itt írta fontosabb műveit. Tanított is a laskói iskolában, tanítványaival pedig magyar nyelvű diákszínjátszást honosított meg, a török hódoltság árnyékában.

Csakhogy elnyomó hatalom rokonszenvére soha nem tanácsos építkezni. A török megszállók hol kegyelték Sztárait, hol halálra szánták, háromszor akarták elpusztítani, mindannyiszor a véletlen mentette meg az életét.

Andell tiszteletes úr szavaiból azt olvasom ki, hogy felekezeti harcok, gyűlölködések századai után, igaz lelki együttérzés, alkotó ökumené most alakul ki katolikus és protestáns papok között a Drávaszögben, Szlavóniában, a Szerémségben. Mindenütt, ahol a szerb megszállók egyképpen ellenséget látnak a katolikusokban is, reformátusokban is, mivel ezek „horvát felekezetek és magyar felekezetek”. A keleti és nyugati kereszténység, keleti és nyugati erkölcs és civilizáció határvonala – akárcsak a római limes kétezer éve – a Drávaszögön át húzódik, Szlavónia és a Szerémség partjainál, ahol életre-halálra megütköznek a hagyományok és életfelfogások.

Van-e itt, lehet-e menekülés a legkisebb közösségnek, a déli magyarságnak, hunok és székelyek, avarok és honszerzők leszármazottainak? A délszláv háborúnak ők a legjobban kiszolgáltatott ártatlanjai.

Eszéken most mintegy hatezer magyar él, többségük drávaszögi és szlavóniai menekült. Otthagyták házaikat, gazdaságukat, üzletüket, műhelyüket, hogy pusztá életüket oltalmazhassák. Úgy szétszóródhatnak a százötven ezer lakosú városban, ahová horvátok is tömegével menekültek, mint porszemek a viharban.

– Egymásra találhatnak-e ismét az elhagyott falvak lakói Eszék emberrengetegében, tiszteletes úr?

– Magukkal hozták a szokásaikat, az együvé tartozásuk érzését. Úgy fenntartja ez őket, mint halászsokat a Dráva vizén a jól megépített csónak.

– Falujukban, az immár eltűnt szlavóniai Szentlászlón vagy a drávaszögi Laskón, Hercegszőlősen nem érezték meg ezt az erőt?

– Ott csak éltek, ösztönösen, ahogyan lélegzik az ember. Most tudatosodik bennük. Egyszerre mintha feltámadna körülöttük egész történelmük, visszajönnének távoli századok...

3. Tanítják az iskolákban magyar irodalomtörténetből a *Müncheni kódexet*, az első magyar bibliafordítást. A moldvai Tatros várában másolta a magyarra fordított négy evangéliumot bizonyos Németi György 1466-ban. Nyilván, az ottani huszita magyar gyülekezet használatára. De a magyar *Huszita Biblia* nem Moldvában keletkezett, hanem a Szerémségben. Tamás és Bálint huszita igehirdetők kezdték el fordítani a Szentírást magyarra, egy jó évszázaddal Károlyi Gáspár vizsolyi magyar *Bibliája* előtt. Nem sok idővel Husz János fellépése után. Ilyen gyorsan terjedtek át a huszita eszmék cseh földről a magyar déli végekre? És az üldözöbe vett huszita igehirdetők innen miért éppen Moldvába menekültek, a csángók földjére?

Jelentős lélekszámú magyar lakosságnak kellett élnie akkoriban a Szerémségben is, Moldvában is, a nemzet peremén. Történelmi szorongatásai ellenére, nem egyszer éppen ez a „perem-magyarság” tett döntő tanúságot nemzeti múltunk nagy pereiben.

Mikor a nyolcvanas években egy bizonyos Dumitru Márton – a bukaresti hatalom közvetlen utasítására kiadott – könyvében azt kívánta igazolni, hogy a moldvai csángók „elmagyarosodott románok”, erre pedig nyelvészeti érveket, csángó tájszavakat és nyelvi sajátosságokat hozott fel, a magyar nyelvészek a Szerémséggel bizonyították dilettantizmusát. Ugyanis a Dráva és a Duna alatt, lent délen ugyanazok a nyelvi régi-ségek éltek tovább, mint a keleti részekben, a csángóknál.

Beleépült a szerémségi magyar nyelv a korai magyar protestantizmus emlékeibe. A drávaszögi Hercegszőlősen 1576-ban negyven prédikátor zsinatot tartott, és ezen megfogalmazták a baranyai reformátusság alaptételeit, a *Hercegszölősi Kánonokat*. Szerémségi prédikátorok is jelen voltak ezen a zsinaton.

Immár csak lappangó helységnevek emlékeztetnek a Szerémség és Szlavónia Árpád-kori magyar múltjára. Eszék alatt délnyugatra Haraszi, Lacháza, délre Ténye, keletre, a Dráva mentében Szarvas, Almás – ide menekültek volt az új hit elől Laskóról a magyar ferencesek –, a nagy Duna-kanyar alatt Dálya, Vukovár...

Tovább is szállhat képzeletem a Szerémségben, egészen Újvidék alá, Zimony fölé, Maradék falucskáig. Közigazgatásilag ma a Vajdaságé. Szerb neve: Maradik. Semmi értelme. Annál fájdalmasabban cseng magyar fülekben a *Maradék*, ahol nemzedékek óta nincs magyar iskola, most hal el végképp a magyar szó, süllyed alá ezer magyar esztendő.

Vajon ez a sors vár Drávaszögre is? Csak gyorsabb lesz a pusztulás, mint a hajdani Szerémségben?

Történelmi közhelyünk, hogy a török hadjáratok során legyilkolt, elmenekült magyarság helyére délszlávok települtek. Csak nem azonnal és nem tömegesen. A magyarság szívósabbnak bizonyult, mint ahogy előítéleteink sugallják. Gács vagy Kács településen, a Dráva mentén, a mohácsi vész után 28 évvel, vagyis 1554-ben 16 magyar adózót írtak össze. Majdnem száz évvel később, 1641-ben még mindig 13 magyar gazda adózott itt. Igaz, hogy az összeírásban ekkor már 24 délszláv név is szerepel, török megnevezés szerint „iflak”, vagyis „vlach”. (Csak meg ne tudják a román történészek, akik minden vlachban román őseket látnak!) A török adókönyv úgy tudta, hogy Vörösmarton – tévesen Felesmart városaként szerepelteti – 1554-ben 53 tehetősebb, adózásra kötelezett magyar élt. Baranyai Júlia, akinek könyvében ezzel az adattal találkoztam, a felsorolás végén megjegyzi, hogy néhányan Vörösmarton most is négy és fél évszázaddal ezelőtt ismert magyar neveket viselnek: a Gyurák, a Keresztesek, a Báлиндok, a Kontrák (régén Konták). Őriz az adókönyv magyar mesterségneveket is, törökösítve: „berber”, vagyis borbély, „szerádsz”, tehát nyerges. Magyar volt a község bírójá, bibliás Mózsés néven. Papjuk is volt a vörösmartiaiaknak, őt a „diák” jelző illette meg. Laskón (Laskafaluban) ugyancsak 1554-ben 30 magyar adózó szerepelt. Danócon – eltűnt drávaszögi mezőváros – 64-en. Nyoma veszett a településnek, pedig olyan módos volt a hódoltság első idejében, hogy ő adott kocsit a Budáról, illetve Konstantinápolyból jövő török futároknak.

Bánk bán korát idéző magyar nevek az elsüllyedt Danócról: Aracs Bertalan, Kovács Gergel, Cseki Máti, Tod Mihál, Polkás Mihál, Fekető István, Vas Jakob, Kerékjáró Mihál, Puskás Anbrus, Szurd Máti, Kopa Mohácsi, Őrs János...

Nem minden magyart írtak össze az adószedők. Hiába keresnők azok nevét, akik a Duna vagy a Dráva vadvizei és nádrengetegek között bujkálva hordozták életüket, a lápi mocsárból kiemelkedő földszigeteken, dörömbökön.

Baranyai Júlia a török defterek – adórajstromok – adataira támaszkodva mondja, hogy a török világ első századában a Drávaszögbe „csak egészen jelentéktelen mértékű

délszláv beköltözés történt”. Csörgits József személyes tapasztalatai alapján vázolja fel, hogy mi maradt meg 1991-ben, a horvát-szerb háború egyetlen esztendejében a drávaszögi magyarságból. Illetve, a „háború előtti” – ez 1991-et jelent – néprajzi állapotokat idézheti hitelesen, az elpusztultakról, elmenekültekről nincsenek pontos kimutatások.

Csörgits, akinek a családja istápolta öreg korában Baranyai Júliát, most 45 esztendő, éppen annyi, mint a Horvátországi Magyarok Szövetsége, amelynek 1988-tól az elnöke. Költő és publicista, az 1979 óta Eszéken kiadott, másfél ezres példányszámban megjelenő *Magyar Képes Újság* főszerkesztője. Három verseskötete jelent meg eddig (*Öngyilkos halak, Napló a fejfáig és Mintha tenyérrel csapnék a fénybe*). Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* jellemzése: „Lírája a jelen és a kollektív emlékezés kettősségében bontakozik ki. A pusztulásra ítélt táj költője, nagy intenzitással éli át a múlt, a gyökerek, a szülőföld örökségét, mellyel szemben áll a derékba tört vágynak, az elveszett illúziók jelene.”

Ez a politikus író, „a pusztulásra ítélt táj költője” derűs ember és végtelenül optimista. Még 1991-ben meghívott a szülőfalujába, Vörösmartra, hogy ott kóstoljam meg legjobb borát, a *Rajnai Rizlinget*. Azóta sokszor megújította a meghívást, noha 1991 óta nem mehet át az eszéki hídon, Vörösmartra igyekezve, nem láthatja a szülőházát, a szülei otthonát, nem ihat hatholdas szőlője borából. A vörösmarti fiú Zomborban végzett magyar középiskolát, Eszéken horvát nyelvű pedagógiai főiskolát. Kezdetől újságíró, előbb az újvidéki *Magyar Szónál*, de ott csak három esztendeig volt maradása.

– Nem talált a szó közöttünk.

– Szakmai dolgokban különböztetek?

– Inkább öntudat dolgában. Újvidéken némelyek úgy ítélték meg, hogy a drávaszögi magyarok túlságosan hangsúlyozzák nemzeti hovatartozásukat. Miben is állt a mi „magyarkodásunk”? Nálunk elenyészően kevesen mentek lépre és vallották magukat „jugoszláv nemzetiségűeknek”. Vörösmarton mindig énekeltük a magyar himnusz, és a feleségem, aki anyakönyvezető volt, a magyar új házassok anyanyelvükön adta össze.

– Ezek szerint Újvidéken, a Vajdaságban nem találatok támaszt megmaradásotokhoz Jugoszlávia idején?

– Nem ilyen egyszerű ez. A Vajdaságban sem „jugoszláv” érzelmű a magyarok nagy többsége. Meg aztán a maga iskoláival, nemzetiségi intézményeivel a Vajdaság nekünk egyféle „belső anyaországunk” volt. A horvát függetlenség óta érezzük a hiányát.

Tehát, a Csörgits lustrája: Vörösmart tiszta magyar falu volt, 1200 lakossal, Újbezdánra magyar kubikosok települtek volt régi Bezdánról, a Duna mentéről a Drávához, létszámuk 1991-ben úgy 300, Kopács 800 lélek, színmagyar volt, Várdaróc 900, Kő – hajdanán Keő – 200, Karancs 400, Sepse 700, Nagybodolya 350, Darázs 350, Batina 800, Csúza – törökül börtönt jelent a szó – 900, Hercegszőlős úgy 600, Pélmónostor ugyanennyi magyarral számolt. A legendás Laskón, a vidék egykori szellemi központjában 1100 magyar élt, együtt mintegy száz horváttal. Voltak a Drávaszögben ennél kisebb magyar telephelyek is. Ha összeadjuk valamennyi magyar lakost, kitétek úgy 12 000 lelket.

– Mennyiben maradtak otthon a szerbek uralma alatt?

– Talán a magyarság fele. Volt, ahonnan majdnem mindenki eljött. Laskóról a legkevesebben.

Eszék nyújtott otthont a menekülőknek, meg hát igen nagy számban jöttek át Magyarországra, vagy hatezren. Közülük három és fél ezer még nem tért vissza. Vannak olyanok is, akiknek egyszerűen nincs hová visszatérniük...

4. Nem a független horvát állam gátolja a magyar menekültek hazatérését. Horvátország egyenesen hívja polgárait.

Jellasics báró, a horvát bán aligha gondolt arra 1848-ban, mikor Bécs parancsára átlépte a Drávát és csapataival a magyar szabadságharc ellen indult, hogy eljön olyan idő a szülőföldjére, mikor a magyarok állnak a horvát nemzet függetlenségi harca mellé, és akár életüket adják érte a csatamezőkön. Ha lélekszámukat tekintjük, tehát a 22 ezer magyart a 4 és fél millió horváthoz viszonyítjuk, akkor alighanem a Szerémség, Szlavónia, Verőce és a Drávaszög hozta a legnagyobb anyagi és véráldozatot az 1991-ben kezdődött horvát függetlenségi háborúban. Halottak a frontokon, horvát gárdisták között elesett magyarok, kivégzettek, elmenekültek, földig rombolt falvak – így Szentlászló –, testi és lelki csonkulások, soha ki nem heverhető emberi tragédiák.

Magyarok és horvátok viszonya a történelem során nem is volt annyira felhős, miként Jellasics szerepléséből és – megintcsak! – a kölcsönös előítéletekből következethetnők. Illyés Gyula megidézi Teleki László grófit (1810–1861), a politikust és drámaíró, a *Kegyenc* szerzőjét, aki 1848-ban a népképviselői országgyűlés tagja, majd a forradalmi magyar kormány párizsi követe volt.

„Ha Horvátország azt az óhaját nyilvánítja, hogy elszakadni óhajt tőlünk, ennek én nem mondhatok ellent – ezt a véleményt fejezte ki emelt hangon Teleki László, már az 1848 őszenek országgyűlésén döbrent csöndet keltve; vagyis nem tiltakozást. Nem először, nem is utolszor beszélt így – nyilvánosan is. Még a Batthyány-kormány nevezte ki ügyvivőnek Párizsba. Hogy ott beszéljen s működjön.”

Mi más ez, mint a népek, nemzetek önrendelkezésének tisztelete – jóval Wilson elnök 1918-as 14 pontja előtt? Ebben a szellemben a mai Magyarország elsőik között ismerte el az önálló Horvátországot. A szabadságszeretetükre oly büszke nyugati hatalmak előtt! Sőt – a nemzetközi szokásoktól eltérően – a Romániai Magyar Demokrata Szövetség is kinyilvánította teljes rokonszenvét az 1991-ben létrejött Horvát Köztársasággal. A közös eszmények és a jóváteendő történelem nevében. Nem felejtették el ezt a gesztust Horvátországban. A magyar szövetség észéki születésnapján felszólalt András Imre, az RMDSZ Hargita megyei parlamenti képviselője. A jelen lévő horvát hivatalosságok hosszan megtapsolták. „Számunkra nagy sikerélmény, hogy a horvát diplomácia és a horvátországi magyarok ezt ma is számon tartják.” (*Erdélyi Napló*, 1994. december 14.)

Pecze Ferenc, jogtudományi akadémiai doktor, a Hunyadi Szövetség elnöke régóta foglalkozik a magyar–horvát államközösség nyolc évszázadával. Azt mondja most:

– Az egyetemes jogtörténet egyik leghosszabb időtartamú és tartósan szilárd közjogi kapcsolata volt a nyolc évszázados magyar–horvát államközösség. Ezt az 1091-től 1918-ig terjedő együttélést visszaigazolja az 1990. december 21-én elfogadott mai, hatályos horvát alkotmány, amelynek a bevezetője többször utal magyar vonatkozásokra. Kimondja, hogy a „horvát–magyar perszonálunióban” a horvát állam mindvégig önállósággal bírt. Felidézi az 1527. évi királyválasztást a Habsburg-házból, és a nőági trónutódlásról szóló *Pragmatica Sanctiót* a 18. század elejéről. Mindkettő a korabeli

magyar közjoggal kötődik össze. Az alkotmány hivatkozik az együttélésre a „horvát-magyar 1868-as kiegyezés” kapcsán is. Hozzáfűzi, hogy ennek rendelkezései „mindkét állam jogi hagyományain” alapultak.

Világszerte alig találni alkotmányt, amely hasonló figyelmet szentelne egy szomszédos állammal hajdan fennállott államközösségi köteléknek. Kulcsot adhat a mostani déli (bel)háború(k) eredőinek értelmezéséhez az alkotmánynak az a megállapítása, hogy a horvát parlament soha nem ismerte el az 1989-től széthullott jugoszláv államot. A magyar-horvát együttélésben ismeretlenek voltak az olyan egymás közötti véres leszámolások, mint a délszláv együttélés hét évtizedében, gondolok az 1928-as belgrádi parlamenti gyilkosságokra, az 1941 és 1945 közötti, majd 1990-től újrakezdődő háborúskodásokra. A „belső ütközések” a két társállam, a magyar és a horvát között (reformkorban, 1488-ban és máskor) eltörpülnek az egyetértés tényeihez és a kívülálló – bizánci, velencei, török – hatalmak elleni közös hadviseléshez képest. Emlékezetesek az Árpád-házi királyok, majd az Anjouk, a Hunyadiak és mások közös alkotásai, a nándorfehérvári diadal, az itáliai magyar-horvát diáktársulatok, a Zrínyiek haditettei és költészetük, amely mind a két irodalmat gazdagította, a Wesselényi-összeesküvés, a horvát-magyar jakobinus mozgalom, az egybefonódó függetlenségi törekvések. Versailles tragikus tévedései mind a két államot sújtották. Látványosan különbözött a magyar-horvát és a szerb-horvát állami együttélés felbomlása: 1918-ban korrekt feloldás, 1990-től népiirtásos délszláv felbomlás.

– Az előbb idézett mai horvát alkotmány milyen nemzetiségi jogokat foglal magába?

– Nevükön nevezi az ország nemzetiségei között a szerbeket, muzulmánokat, olaszokat, magyarokat, zsidókat, cseheket. Szavatolja az egyenjogúságukat, nemzeti jogaik megvalósítását, összhangban az ENSZ és a nyugati világ normáival. Minden nemzet és minden kisebbség számára biztosítja a nemzeti identitás kifejezésének, az anyanyelv használatának szabadságát és a kulturális autonómiát. Mindeme alkotmányos előírások alapján az 1991-ben létrejött kisebbségi törvény rendelkezik a nemzeti himnuszok, zászlók és más történeti jelképek szabad használatáról.

5. Csörgits József nem mehet haza Vörösmartra, de a hírek eljutnak hozzá Eszékre vagy Budapestre Drávaszög mai magyar valóságáról, ami – sok vonatkozásban – horvát sors is.

Megrázó egyéni tragédiák idéződnek fel mindegyre, a nagy közös tabló előtt.

A Horvátországi Magyarok Szövetsége születésnapjára emlékműveket adományozott legkiválóbb tagjainak, a kisebbségi magyar közelet tevékeny vezetőinek. Szólították Csébits Ferencet is Pélmonostorról, Drávaszög északi csücskéből. A járás tekintélyes főembere volt.

Jelképes szolítás. Csébits Ferenc nem jelentkezhetett. Nem menekült el Pélmonostorról. Nem ártott soha senkinek. Úgy hitte, nem eshetik bántódása. Csakhogy egyáltalán nem ez érdekelte a csetnik megszállókat. Csébits Ferencet fűrésszel darabolták fel! Élve!

Tőken való lefejezés 1944 őszén az erdélyi Szárazajtán, élve eltemetés a Nadas mentében, tömegsírba lövetés a Bácskában, Szudétaföldre deportálás a Felvidéken, „malenkij robot” Kárpátalján... Iszonyatos összkép arról, hogy Kelet és Nyugat nagyhatalmai milyen sorsot zántak a magyarságnak, amit mohó kishatalmak fejszéssel, fűrészekkel teljesítettek be.

Pélmonostor a drávaszögi Szárazajta lett.

Csébics Ferenc emlékérmét a falujából elűzött unokája vette át. Ha nem látom fizikai valóságában az unokát, talán kételkednék abban, hogy ilyen szörnyűség 1991-ben megeshetett, megint csak a nagyhatalmak tudtával és cinkos hallgatása mellett. Immár hivatalos törvényszéki, méghozzá a megszállt Drávaszögben hozott ítéletek bizonyítják a népirtást. A Magyar Távirati Iroda 1994 decemberében jelentette Belgrádból, hogy a pélmonostori bíróság úgy döntött: exhumálják annak a 18 magyar, illetve horvát áldozatnak a holttestét, akiket a hatóságok szerint Dusan Boljevic és felesége, Jagoda Boljevic gyilkolt meg 1991 októbere és decembere között. A feleség családi neve: Dobrokes, ismert név Drávaszögben, közeli rokona a csetnik megszálló hatalom első helyi vezetőjének. Akkor hát „hivatalos” támogatással történt a 18 gyilkosság?

A krajina-i szerb bíróság azért döntött a holttestek megvizsgálása mellett, mert ki akarja deríteni a gyilkosságok elkövetésének pontos módját. Az októberben megkezdett perben az ügyészek háborús bűncselekmények elkövetésével vádolják a Boljevic házaspárt, s az állítják, hogy a szerb területvédelmi hadseregben (csetnik önkéntes alakulat) szolgáló Boljevic anyagi érdekektől vezérelve végzett áldozataival.

A „Rambo” gúnynevű Boljevic eddigi vallomásaiban tagadta, hogy köze lett volna a gyilkosságokhoz, s azt mondta, inkább ki kellene tüntetni őt a szerb–horvát harcok idején véghezvitt cselekedeteiért. Jagoda Boljevic azt vallotta, hogy férje követte el a gyilkosságokat, s ő csak a férje kényszerítésének engedve segédkezett a bűncselekmények végrehajtásában.

Számomra különös, hogy a szerb megszállás alatt álló Pélmonostoron vonták felelősségre Boljevicéket. Csörgits József magyarázata egyenesen világpolitikai árnyékokat vetít a drávaszögi magyar égboltra. Elmenekült magyarok egy csoportja 1992 februárjában az ENSZ tudomására hozta a pélmonostori vérfürdőt. Máshonnan is felröppentek hasonló hírek. Határozat született a háborús bűnösök felelősségre vonásáról. Nem bizonyos, hogy Boljevicékkel kellett volna elkezdni.

Ez lenne a magyar megmenekülés Drávaszögben, a nemzetközi figyelem? 1994 karácsonyán Vörösmarton csetnikek törtek be Dezső Árpád 30 éves munkás házába. Parancsba adták, hogy azonnal induljon velük, katonának kell mennie a szerbek oldalán Boszniában. Dezső Árpád tiltakozott: mi köze neki a szerbek háborújához? A csetnikek megragadták, kivonszolták a házából, és a kapuja előtt agyonlőtték.

– És a kéksisakosok? – kérdezem megdöbbenve Csörgits Józseftől, akinek Dezső Árpád az unokatestvére volt. – Vörösmarton nincsenek békefenntartók?

– Hogyne lennének! Úgy 130 méternyire tanyáztak a Dezsőék házatól. Nem avatkoztak közbe.

Folyamatos népirtás – a népek önrendelkezése nevében? Ennek a korszerű, nemes eszménynek a kísértete járja be ma a világot. Ennek alapján foglalták el a szerb csetnikek Drávaszöget. Azóta folytatom a magam néma vitáját – önmagammal.

– Meg kell értenünk a szerbek álláspontját is. A horvát függetlenség kikiáltásával ők kerültek kisebbségbe a Drávaszögben és más horvát vidékeken. Ha a szlovénoknak, horvátoknak, macedónoknak joguk van a nemzeti önállósághoz, miért ne illetné meg ugyanazok a jogok a kisebbségbe szorult szerbeket is? A népek szabadsága olyan, mint a levegő: csak akkor lehet az egyiké, ha minden másnak ugyanúgy jut belőle.

– Éppen ez az árulkodó. A csetnikek a szerb önrendelkezés nevében lázadtak fel, de eszük ágában sincs megadni ugyanazokat a jogokat Szerbia kisebbségeinek, az albánoknak, magyaroknak, horvátoknak.

– Háttha a szerb önrendelkezés kivívása ráébreszti Szerbiát arra, hogy neki lenne erkölcsi kötelessége felszabadítani a maga kisebbségeit? A csetnikek is hoznak véráldozatot, ez nem ösztönözhetné őket más népek önrendelkezésének elismerésére?

– A tömegverengzések? Éppen ezek tették ijesztővé magának az önrendelkezésnek az elvét, s még inkább a gyakorlatát a nyugatiak szemében. 1918-ban csak Wilson elnök tagadta meg saját eszményeit. Most mintha az egész nyugati világnak fontosabb lenne a maga jóléte, kényelme, biztonsága a keleti kisebbségek szabadságánál. A csetnik háború ezért vált – legalábbis egy időre – a nemzeti önrendelkezés eszméjének tömeggyilkosává.

Abbahagyom, nagyon fáraszt. Régóta a magyar sorsról folytatom a vitát önmagammal.

Ennek a kisebbségi magyar fátumnak ijesztő jelképe szintén a romlás, egy drávaszögi falu: Laskó. Árpádok óta magyar telephely. Lakosságát a török kipusztította. Újból magyar faiu lett belőle. Az anyanyelvűség egyik első bástyája a történelmi Magyarországon, ahol református püspökként szolgált Sztárai Mihály, a sárospataki iskola megszervezője. Itt, délen 120 eklézsia lelki vezetője. Magyarul prédikált a laskói templomban, és anyanyelvükön tanította a laskói magyar gyermekeket. Gyülekezeti énekei ma is felhangzanak református templomokban, mindenütt a Kárpátok ölelte tájon.

Eszünkbe jut-e e zsoltárok éneklésekor Laskó?

Sztárai Mihály templomával kezdték el a mostani dúlást. Szőnyeget borítottak az orgonára és felgyújtották. Égtek a falak is. Következett az iskola. Magyar iskola volt itt mindig, Sztárai óta, a Tito-rendszerben is, mivel majdnem színmagyar falu. A csetnik uralom megszüntette a magyar iskolát. Szerb iskolaként indította újra, amelynek van magyar tagozata is. Még van, már csak négyosztályos. A falu lakosságának fele szerb betelepített. Abban a faluban, ahonnan a legkevesebb magyar menekült el. Az őslakosság kiszorításával „csináltak helyet” a foglalóknak. Laskó mindennapi életében már csak a szerbeknek van szavuk. Vagy esetleg egy olyan magyarnak, mint...

– Az iskola igazgatónője neve szerint magyar – mondja Csörgits. – Ő igazgatja az elárvult vörösmarti iskolát is. Zsigics Júlia a neve. Férje az egyik helyi fő csetnik.

– Olyan kiváló tanárnő?

– Ennyire ravaszok a megszállók. Számítanak arra, hogy külföldi „ellenőrök” jöhetnek egyszer, akkor pedig kérkedni lehet: nézzék, uraim, íme az eredeti csetnik demokrácia! Szerb többségű faluban magyar nemzetiségű az iskola igazgatónője! Azt csak a laskóiak tudják, hogy Zsigics Júlia „szerb inget visel”, nagyobb csetnik az igaziaknál.

A kisebbségi sors az egyéni züllés ilyen riasztó példáit is kitermeli. Mindenütt.

6. De olyan eszmény-embereket is nevelhet, akik maradandó nyomokat hagynak maguk után közösségük gondolkodásában.

Merki Ferenc ilyen volt Drávaszögben. Felfigyeltek rá – öregségében – az anyarszágon is, Kudlik Júlia tévéfilmet készített róla, ezt a megújult *Somogy* példás horvátországi magyar számában közreadta (1994. évi 6. szám). A kémia, fizika és matematika tanára volt Merki Ferenc, és éppen ő, a reáliák embere küzdött legszívesebben Horvátországban az anyanyelvű oktatásért. Pedig némelyek úgy vélekednek, hogy az anyanyelvűség csak az irodalomszakosok szívügye, a számtan tanításánál nem fontos a nyelv, csak az értelem.

Tanárunk 1927-ben született Vörösmarton, kisiparos családban. Egyazon évjárat gyermekei vagyunk tehát. Más rokon vonások is összekapcsolnak. A drávaszögi és az

erdélyi kisebbségi sors a két háború között abban is egyezett, hogy itt is, ott is a „név-elemzés” módszerével ritkították a magyarság sorait. Merki Ferencről a szerb hatóságok kiderítették, hogy tulajdonképpen nem is magyar. Mars a szerbhórvát elemi iskolába! Egy szót sem tudsz szerbül? Majd megtanulsz! Helyrehozod elbitangolt őseid vétkeit! Vörösmarttól tovább, Eszékre, továbbra is szerbhórvát iskolába. Menekülni próbált, nem az „államnyelv” elől, azt már jól beszélte. Menekülését a magyar iskola jelentette. Akárcsak nekünk a Székelyföldön. Szülei beíratták a zombori magyar polgárba. Hazatért az anyanyelvéhez.

Életre szóló élménye lett, mikor – Batinán elkezdett tanítása után – Vörösmarra helyezték, és tanárként belépett abba a tanterembe, ahol hétéves korában elsős volt, magyarul szólott a diákjaihoz, ott, ahol ő diákként csak szerbül szólalhatott meg. Akkoriban egész Jugoszláviában hatosztályos oktatás folyt falvakon, de ezek végzettjei nem tanulhattak tovább. Nyolcosztályos al gimnáziumok készítettek elő a fiatalokat a középiskolákba és az egyetemekre. Magyarul ilyen iskola nem volt. A Horvátországi Magyarok Szövetségének – mindjárt megalakulása után – 1949-ben – egyik első gondja ilyen iskolatípus engedélyeztetése. Helyiség is kellett az engedély mellé. Ott volt a nagykovács, abban is meg lehetett nyitni – ideiglenesen – a nyolcosztályos iskolát. A hatvanas évek elejéig szolgált is engedelmesen a kovácsépület, akkor már nem lehetett többet toldozni-foltozni. Merki Ferenc lett közben az al gimnázium igazgatója. Talpalt Vörösmarton, a körzet – járás – székhelyén, Pélmónostoron, a köztársaság fővárosában, Zágrábban. Építési engedély, építkezési anyagok, tervek, mesterek, pénz, külön gond mindegyik, de 1973 novemberére elkészült az új vörösmarti magyar iskola.

Merki Ferenc pedig, iskolavezetőként, megismerhette az egész horvátországi magyar oktatás gondjait; ebben a szélesebb összefüggésben ítélte meg maga és a magyar pedagógusok feladatait. Felfigyeltek rá az észéki pedagógiai intézetben: mint tanárra, aki tantárgyait, a kémiát, fizikát, matematikát vonzóvá tudja tenni diákjai számára, mint iskolán kívüli népnevelőre, aki a vörösmarti kultúregyletben a felnőttek körében is érvényesíti előadókészségét, pedagógiai érzékét, és mint igazgatóra, aki ezernyi akadály ellenére szervezi az anyanyelvű oktatást. Kinevezték nemzetiségi szakfelügyelőnek, majd tanácsosnak. Szakbizottság élén járta végig a magyarulakta falvakat, felmérték a magyar iskolahálózat állapotát és igényeit. Felkerestek minden olyan helységet, ahol a népszámlálási adatok szerint legalább kétszáz magyar élt. Voltak olyan horvátországi helységek, ahol a csekély létszámú magyarságnak soha nem volt anyanyelvű iskolája, vagy Trianon után megszűnt. Kidolgozták az oktatási hálózat hosszú idejű fejlesztésének munkatervét. Merkiné elmondta a tévériporternek, már a férje halála után, hogy a kisebbik fia egyszer megkérdezte: mondd, anyu, apu az iskolában alszik?

Még vörösmarti iskolaigazgató korában a Horvátországi Magyarok Szövetségének elnökévé választották. A szervezet az ő irányításával arra törekedett, hogy a szabad nyelvhasználatból az együtt élő nyelvek egyenlősége teljessédjék ki. Vegyes vidékeken is a falusi népgyűléseken magyarul szóltak a polgárokhhoz, gondoskodtak arról, hogy a magyarulakta helységekben az intézményekben, hivatalos helyeken, postán, üzletekben mindig legyen magyarul tudó tisztviselő, postás, elárúsító.

Ez a fellépés visszahatott az iskolák életére, a szülők magatartására. Merki Ferencnek és jó társainak gyakran meg kellett küzdeniük a közönnyel és tudatlansággal. Minek terhelni a gyermekeket még a magyar nyelv tanulásával is, úgysem veszik hasz-

nát az életben? Mintha Erdélyben lennék, nem is okvetlenül valamelyik magyar szórványban. Merkiék szívós munkával, okos szóval maguk mellé állították a kishitűeket, a nyelvüket nem túlságosan becsülő közönyösöket is. A dél-baranyai magyarlakta helységekben és a magyar nyelvszigeteken anyanyelvű iskolák létesültek, az erősen vegyes, horvát túlsúlyt mutató helyeken kétnyelvű oktatást építettek ki, a kis létszámú szórványtelepeken pedig nyelvapolást vezettek be, a kötelező órarenden kívül, de az iskolai oktatás keretében.

Úgy tartják Merki Ferenc kollégái, hogy ez, vagyis az anyanyelvapolás megszervezése egész Horvátországban a tanár, a szakfelügyelő, majd tanácsos harmincesztendő munkájának legnagyobb eredménye. Felfigyelt rá a magyar nyelvapolás apostola, Lőrincze Lajos is: „Ha modelt ajánlhatnék egy szobrásznak, hogy kiről mintázza meg a kisebbségi magyar kultúra és nyelv ápolóját, hát Merkit, vagy elsősorban Merkit ajánlanám.”

7. Helyét a Horvátországi Magyarok Szövetségének elnöki tisztében Csörgits József az ő szellemében akarja betölteni. Az Eszék és Budapest között „ingázó” főszerkesztő, szíve szerint költő és szőlősgazda, akinek megígért Rizling borára igényt tartok, ha egyszer majd visszatelepülési szándékkal lépheti át az eszéki hidat, mintha Kőmíves Kelemen sorsát ismételné. A szövetségnek egy felépült vár leomló falait kell újra meg újra felraknia. Drávaszögben csetnik uralom, Horvátország más vidékein lapangó háború. Nincs gyötrelmesebb, mint kisebbségi politikát folytatni a felizzított gyűlölet légkörében. A kisebbségi jogok lényegében csak egyetemlegesen biztosíthatók, kivételezéssel nem. A horvát igazgatás nem teheti meg, hogy teljes jogállást nyújt, iskolákkal, intézményekkel a magyaroknak, olaszoknak, de a szerbektől megtagadja ezeket. Márpedig a szerbek az általuk megszállva tartott horvát területeken megtagadják a horvátoktól az alapvető kulturális életlehetőségeket. Így esik az ártatlan magyarság két malomkövé közé, és leggyorsabban őt fenyegeti a felőrlődés veszélye. Európa talán legviharosabban eltűnő nemzeti közössége a horvátországi magyarság.

Csörgits Józsefék legalább erkölcsi védelmet szeretnének nyújtani a 22 ezres magyar közösség háromba szakadt csoportjainak: a drávaszögi megszállás alatt élőknek, az elmenekülteknek és a szabad horvát területen lakóknak. 1991 májusától, mikor a szerb tankok megjelentek Drávaszögben és harcok kezdődtek a magyarlakta szlavóniai térségben, a Horvátországi Magyarok Szövetségének beszámolója a szervezeti munkáról, a művelődési tevékenységről, magyar iskolák helyzetéről úgy hangzanak, mint valóságos hadijelentések. Magyar Válságtörzs irányítja a szervezetet, ennek tagjait titokban tartják, félve a csetnikek bosszújától. A partizánháború szabályai léptek érvénybe. Titokban építik ki a kapcsolatot a megszállt Drávaszöggel. A *Magyar Képes Újság*ot megpróbálják beküldeni Vörösmatra és környékére, a szerbek mindegyre feltartóztatják. Gondoskodnak a Magyarországra menekült drávaszögi, szlavóniai magyarok és horvátok ideiglenes beilleszkedéséről, a menekülttáborok támogatásáról. Nyilatkozatokban tájékoztatják a nemzetközi közvéleményt a megszállásról és a vérengzésekről. Csörgits József Kanadáig eljutott, előadást tartott magyaroknak, horvátoknak. Beszámolóit riasztóak.

Katasztrófális a magyar oktatás helyzete. A háborút megelőzően 640 diák tanult a tisztán magyar vagy kétnyelvű iskolákban, és 1000 diák vett részt az anyanyelvapolásban. Ez utóbbi tanítási forma 19 iskolában működött, és nemcsak magyar nyelvet ok-

tatott, de a nemzeti identitás alapjait rakta le, ízelítőt adva a magyar történelemből, irodalomból, zenéből. Magyar óvodákba 250 gyermek járt. Összesen 125 magyar pedagógus oktatott.

Elmenekült az óvónők 40 százaléka, a 95 általános iskolai tanárból 38, a 17 középiskolai tanárból 5, elhagyta helyét a két magyar tanügyi tanácsos. Nem él addigi lakóhelyén a magyar diákok fele. Az iskolák „átköltöztek” Pécsre, Zánkára, Siklósra, Harkányba, Mohácsra, vagyis Magyarországra. A nyugatra került magyar tanárok, diákok sorsáról nincsenek megbízható adatok.

Eszék – említettem – a hozzá tartozó Rétfaluval együtt ma mintegy hatezer magyar szálláshelye. A HMSZ igyekszik valóban otthonukká tenni a várost, a magyar oktatás újjászervezésével, előadásokkal, kultürestekkel. A *Magyar Képes Újság* 1994. december 22-i számában fényképes riport: *Magyar nyelvű óvoda nyíltott Eszéken*. A magyar csoport a Bóbita nevet viseli. Huszonöt gyermek megmentése az anyanyelvnek, a magyarságnak – országos esemény, amelyen a zágrábi magyar nagykövetség, Eszék polgármesteri hivatala, a pécsi pedagógiai intézet képviselői is megjelentek. Természetesen ott volt Csörgits József is, annál inkább, mivel a magyar szövetség vállalta, hogy saját mikrobuszával szállítja az óvodába és onnan haza a gyermekeket. Ez volt a szokás a két háború között Bukarestben is: a magyar iskolák autóbuszai rövidítették a távolságot a nagyváros külterlekei és a magyar iskolák között. A bukaresti hatalom 1945 után már az „egyenlőséget” érvényesítette: ha a román diákokért nem megy busz, a magyarokért sem mehet. A mai Horvátország – Eszéken legalábbis – nem kíván efféle „egyenlőséget” bevezetni. Amúgy is kinkeserves a szétrombolt magyar oktatás valamelyes helyreállítása. Vagy két éve esemény volt, mikor Eszéken 367 jelentkezővel több iskolában beindult újra a magyar nyelvoktatás.

Úgy felerészben a magyar népállomány az önálló Horvátország területén él. Szlavónia és a Szerémség találkozásánál egyetlen magyar többségű falu szerb megszállás nélkül: Haraszi. A református templom és a torony súlyosan sérült a harcokban, de mintegy 600 magyar ott maradt ősei szálláshelyén. Jankovciban, a dakovói püspöki székhely közelében 300 magyart tartanak nyilván. Verőce városában is találni vagy 200 magyart. Zágrábban 800 körüli lehet a számuk. Élnek magyarok Fiumében, a hajdani és egyetlen magyar tengeri kikötőben, de számuk alig éri el a százat. Még kevesebben vannak Zárán, horvát nevén Zadaron, hová IV. Béla királyunk menekült volt a tatárok elől. Aztán ott Dalmácia, a tengerpart egész hossza, vagy ezer magyar lakójával, ezek nem menekült királyok, hanem szerencsét kereső vállalkozók, munkások.

Kuriózum – fájdalmasak a mai magyar kuriózumaink! –, hogy Zelenika montenegrói város egyik főorvosa magyar, nemcsak nemzetisége szerint, de családi nevében is: Magyar Adorján fia. Az apja a szüleivel került volt oda, még a Monarchia idején, ott ragadt az első világháború után, 1990 körül halt meg. Borbándi Gyula nagy lustrája, az 1992-ben megjelent *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia* számon tartja a jogász Magyar Adorján néprajzi, népismereti, főleg pedig sumerológiai köteteit, amelyek Svájcban, illetve Angliában jelentek meg. Az *Ósmagyar rovásirás* 1961-ben angolul is.

Zelenika a cattarói öbölben található, ahol 1918 februárjában ama híres matrózlázadás kitört az osztrák–magyar hadiflotta támaszpontján. Csak ennyit tudunk róla, pedig talán kár elfelejteni, hogy a matróztanács az éppen időszerű követelésen, a békekötésen túl, nemzeti önrendelkezést igényelt, demokratikus kormányzat alatt, a Balkán valamennyi népének. Visszaérkeztünk hát az önrendelkezéshez, amelyért annyi vér folyik ezen a tájon ma is.

Magyar Adorján főorvos fiát a Horvátországi Magyarok Szövetsége számon tartja, vállalva a „határsértés” ódiúmát Montenegróval. Aki meg akar maradni magyarnak ilyen messzi számkivetettségben, annak legalább lélekben tartoznia kell valahová, egy befogadó közösséghez.

8. Horvátország magyarjainak 1991-ig a Vajdaság volt a nem hivatalos „anyországa”. Még ha kisebbségi szemléletük nem is egyezett mindenben. A horvátországi fiatalok Bácskába, Zomborba, Szabadkára, Újvidékre jártak magyar középiskolába, egyetemre. Újvidékről jött a napilap, a *Magyar Szó*, ott volt a könyvkiadó, a Forum, amelyik a drávaszögi írók munkáit, Baranyai Júlia sajátos felépítésű lírai monográfiáját, Csörgits József versesköteteit gondozta. Bátorítás és serkentés érkezett a Vajdaságból önösszeszedésre, munkára, autonóm építkezésre. Nagyon fontos volt azokban az évtizedekben, mikor a Dráva nemcsak határfolyó volt Magyarország felé, hanem eszmei szögesdrót övezte mind a két partját. Talán ez az elzártság és az önvédelem természetes ösztöne is sugallhatta akkoriban a „jugoszláviai magyar nemzet” szerencsétlen gondolatát.

Részemről ez nem mentség, legfeljebb magyarázat. A kisebbségi lelki nyomor megértése.

Bácska elfelejtette volna „patrónusi” kötelességét? Drávaszög irányában nem is teljesíthetné tovább, mivel front húzódik közöttük. De panasz érkezik mostanság a legdélibb magyar telepekről, Belgrád alól, ahová a múlt században telepítették volt a bukovinai székelyek népes raját. Hertelendyfalva nyugalmazott tanítója, Varga Sándor a viták számára megnyitott *Szabadkai Fórum* vendégeként 1994 végén azt mondta: olyan ütemben gyorsult fel náluk az asszimiláció, olyan gyorsan fogy a dél-bánáti magyarság, hogy néhány évtized múltán nyoma is eltűnik arról a tájról. Pedig nem azért jöttek volt el erdős Bukovinából, hogy a Duna egykori árterületébe vesszenek bele. Gyors segítségre lenne szükségük. De honnan? „A délbánáti magyarság úgy érzi – mondta Varga Sándor –, hogy a bácskaiak elfeledkeztek róla.” (*Szabad Hét Nap*, 1994. december 22.) A jugoszláviai polgárháború fogságában a fellángolt belső magyar testvérharc tüze a kicsiny magyar nyelvszigeteket, lélekszigeteket emészti el legelőbb?

Annál nagyobb történelmi súllyal nehezedik Magyarországra az anyanemzet kötelessége a horvátországi magyarokért is. Elérkezik-e a hívás a Dráva partjáról Budapestre, az értelemmel együtt az érzelmek hullámhosszán is? Eszék felé tartva, Dráva-szabolcs után, már a folyó jobb partján, fiam a rádiótelefonján felhívta a magyar fővárost. Azonnal bejött a szám, a közvetítőállomások jól működtek. Vagy harminc kilométerrel odébb, Eszék előtt megint üzenni akart Pestre. A hívás onnan már nem ment ki. A magasságban megszakadt a kapcsolat.

Akárcsak lent, egy felégetett híd pillérei között.

POMOGÁTS BÉLA

Határszerződés és kisebbségi önrendelkezés

A MAGYAR-ROMÁN VITA MARGÓJÁRA

Új közép-európai nacionalizmus

A nyolcvanas évek végén bekövetkezett közép- és kelet-európai átalakulásoknak igen sok, azóta is beváltatlanul maradt ígérete volt. Közülük az egyik leginkább lelkesítőnek, valóban történelmi jelentőségűnek a régióban élő népek kölcsönös kiengesztelődése és távlatos együttműködése ígérkezett. Sokan reménykedtek abban, hogy azok a népek, amelyeket az elmúlt évszázadok során többször is egymás ellen fordítottak a hatalmi érdekek, nem egy alkalommal az őket elnyomó idegen hatalmak érdekei, felszabadulva a nagyhatalmi zsarnokság ideológiai és politikai uralma alól, majd életre keltik az együttműködés múltbeli hagyományait, kezét fognak egymással és közösen keresik az európai integrációhoz elvezető utat. S valóban történtek reménykeltő események Romániában, Szlovákiában és Kárpátalján, amelyek mintegy a megbékélés, az összefogás jelképes gesztusaiként voltak értelmezhetők.

Jól emlékszünk a híres temesvári napokra, 1989 karácsonyának vigiliáján, midőn Tőkés László parókiájánál román tüntetők sorakoztak fel és éltették a magyarok és a románok barátságát. A korábban főként költők által megálmodott román–magyar testvériesülés emlékezetes gesztusaira került sor Kolozsváron és Nagyváradon is. A romániai átalakulások népi felkelésekkel kezdődtek, és a zsarnokság ellen tüntető tömegben ott voltak a magyarok is: a temesvári, kolozsvári és marosvásárhelyi utcaköveket magyar diákok és munkások vére festette meg, és akik el akarták sikkasztani a népi megmozdulások valódi értelmét, azok mindenekelőtt a felkelés kezdeményezői közül tagadták ki a magyarokat.

Fájdalom, túlságosan hamar múltak el a szép napok, hunytak ki a szép remények, és a szíveket közelítő forradalmi események után lassanként minden visszaterelődött a kelet-közép-európai történelem megszokott medrébe. Azaz, újraéledtek a nacionalista érzelmek, ismét felerősödött az idegengyűlölet, és a hatalom birtokosai nemhogy csillapítanák, inkább tüzelik a veszedelmes indulatokat. Azt már Bibó István megállapította (*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című klasszikus tanulmányában), hogy a régió népeinél „a nemzeti érzés, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egytestvér tömegérzelem.” Ezzel az érzéssel tehát mindenképpen számolni kell, és a magyar politika csak akkor alakíthat ki reális külpolitikai stratégiát, ha tekintetbe veszi a környező népek mély és időnként heves nacionalizmusát.

Bibó ugyanakkor arra is utalt, hogy a népekben meglévő nacionalista érzelmeket mindig ki tudják használni a hatalmat kézben tartó társadalmi csoportok és rétegek: a hatalom technikusai, akik minden időben képesek arra, hogy a tömegek spontán érzelmeit a saját szolgálatukba állítsák. Korábban, ahogy Bibó István utalt rá, a nagybirtokosok, a szolgáltatók és a „katonai klikkek”, újabban nyilvánvalóan annak az „új osztálynak” a képviselői, amelynek a kommunista diktatúra négy évtizede során sikerült kiépítenie a maga hatalmi monopóliumát. Mint Bibó mondja, ezek a csoportok

„igyekeznek kihasználni és a maguk szempontjából erősíteni azt a félrevezető és zsákutcába terelő hatást, melyet a különféle történeti megrázkódtatások és félelmek egyes országok politikai fejlődésére gyakoroltak.”

Azért, hogy a magyar-román kiengesztelődés, a forradalmi testvériesülés szép napjai után, az akkor életre kelő remények ellenére, végül is elmaradt, ezek a vezető rétegek és hatalmi csoportok a felelősek, legalábbis a történelem ítélőszéke előtt. A hatalmi státusában veszélybe került, és a korábbi hatalmát mindenáron megtartani vagy visszaszerezni akaró kommunista pártbürokrácia, belügyi apparátus és katonai vezető körök éppen ezért jó ideológiai fegyvert találtak a románok, szlovákok vagy szerbek amúgy is meglévő és a történelmi események hatására hirtelenül fölhabzó nacionalista érzelmeiben. Ezeket azután ügyes trükkökkel, megfelelő manipulációkkal ismét sikerült a kisebbségi magyarság ellen fordítani. A kelet-közép-európai régiónak az 1990-es esztendővel kezdődő története, legalábbis egy nézetből, ennek a hatalommegtartó és hatalom-visszaszerző manipulációnak a története. Megfigyelhető, hogy ennek a manipulatív politikának és hangulatkeltésnek a mai mozgatói szinte ugyanazok, akik 1989 előtt az akkori kommunista hatalom ismert manipulátorai és propagandistái voltak, és amilyen mértékben a hagyományos nagyromán nacionalizmus jelen volt a sztálinista-ceausescuánus ideológia köntösében, most a pártállami korszak hatalmi érdekei és összefonódásai jelennek meg a neonacionalizmus ideológiája mögött.

A hatalmát gyakorló és megőrizni kívánó „új osztály” politikai mesterkedései érhetőek tetten az 1990. márciusi marosvásárhelyi magyarellenes pogrom szervezése mögött, éppúgy, mint az erdélyi magyar iskolák, az ottani magyar egyházak, a sajtó, a kulturális intézmények vagy éppen a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és ennek vezetői ellen szervezett cselekményekben és hangulatkeltésben. Amikor a orosz hírű kolozsvári polgármester: Funar kijelenti, hogy Romániában nem élnek magyarok, amikor a bukaresti kormány egy államtitkára arról nyilatkozik, hogy a kisebbségek (a magyarok) lázadásra készülnek, és a román hadseregnek kész tervei vannak ennek letörésére, nem egyszerűen primitív hazugságokkal van dolgunk, hanem olyan manipulációkkal, amelyek célja az egymás mellett élő népcsoportok szembefordítása, az etnikai feszültségek felszítása: az „oszd meg és uralkodj” hagyományos elvének érvényesítése.

„Ezen a területen – hadd idézzem ismét Bibót – szerteburjánoznak a legzűrzavarosabb politikai filozófiák s legotrombább politikai hazugságok, amelyeket egészséges fejlődésű társadalomban még megfogalmazni sem igen lehet, nemhogy elhíttetni.” A kelet-közép-európai térségben az ilyen hazugságok mindennaposak, és idővel minden politikai törekvéstről kiderülhet, hogy mögötte egyszerűen valamiféle sanda szándék, illetve egyéni és csoportérdek munkál, vagyis a hatalmat birtokló a jól bevált nacionalista hangulatkeltéssel kívánják erősíteni pozíciójukat.

A határszerződések ügye

Vajon a határok sérthetetlenségének rögzítésére irányuló román vagy szlovák kívánság, ez az egész határszerződéses retorika nem ilyen érdekek szolgálatában jelenik-e meg? A bukaresti politikusok ugyanis nem szűnnek meg arról nyilatkozni, hogy a magyar-román jó viszony kialakításának elsődleges feltétele az, hogy a trianoni határokat a magyar kormány véglegesnek ismerje el. Ugyanakkor a román jobboldali sajtó szüntelenül azzal riogatja az ottani közvéleményt, hogy Magyarország határrevízióra törekszik, e szándéka jegyében mint afféle „ötödik hadoszlopot” kívánja felhasználni a kisebbségi magyarokat, és rejtett szándékok következtében támogatja

az általuk kidolgozott autonómiaterveket. Mint mondják, ezeket a revíziós szándékokat kell idejében elhárítani a fennálló határok sérthetetlenségét garantáló egyezményekkel.

Csak hogy a jelenlegi határokat Magyarország részéről senki sem fenyegeti, a területi revíziós félelmeknek egyszerűen nincs tárgyi alapjuk, és nem is lehet, hiszen Magyarország túl gyenge ahhoz, hogy revíziós terveket szövöghessen. Csak rá kell pillantanani a magyar és a román hadsereg fegyverzetének mutatóira. A jelenlegi határokat különben számtalan nemzetközi megállapodás rögzítette, a többi között az 1947-es párizsi békeszerződés és az 1975-ös helsinki megállapodás. Ezeket a megállapodásokat nemcsak Magyarország és Románia írták alá, hanem a nagyhatalmak is. És egyrészt az államok szélesebb körű nemzetközi megállapodása jogilag is jóval erősebb, mint egy államközi kétoldalú szerződés, másrészt a nagyhatalmak aláírása jóval nagyobb garanciát jelent, mint a közvetlenül érdekelt kormányoké. Elvégre a párizsi és előtte a trianoni szerződéseket mindenekelőtt a nagyhatalmak hozták létre, esetleges megváltoztatásuk sem Budapesten vagy Bukaresten múlik, hanem kizárólag a nagyhatalmak akaratán. Ezek a nagyhatalmak azonban a határok stabilitását kívánják, és nem szándékoznak felülvizsgálni az általuk meghozott területi döntéseket.

A határok rögzítését szorgalmazó kormányretorikának ezért, alapos gyanúm szerint, nem külső, hanem belpolitikai indítéka van: a román nemzetben kell elültetni a fenyegetettség érzését az állítólagos magyar revíziós törekvések miatt, és meg kell erősíteni e nemzet monolitikus tömörülését a bukaresti rendszer körül. E rendszerben különben is meghatározó erőt képviselnek azok az „újnacionalista” csoportok, amelyek nemrég még a kommunista hatalmi elit részét alkották. Végül is e rendszer támogatottságának növelését, az „újnacionalista” hatalmi csoportok erősítését szolgálja az, hogy hivatalos propagandistái minduntalanul elővarázsolják a „magyar mumust”, és lépten-nyomon szervezik a határok rögzítése körül folyó diplomáciai kampányt, a kisebbségi magyarság autonómia-törekvéseit eltorzító propagandát. Nyilvánvaló, hogy egy közös frusztrációk által összetartott, tagolatlan emberközösség jobban kézbe tartható, ellenőrizhető és irányítható, mint egy demokratikusan tagolt társadalom.

Márpedig azoknak a bukaresti politikusoknak, politikai erőeknek, hatalombirtokló csoportoknak, amelyeknek sikerült átmenteniök magukat a kommunista diktatúrák nagyszabású és látványos kelet-közép-európai összeomlása után, az az érdekük, hogy országukban továbbra is tagolatlan társadalmak létezzenek, és ne tudjanak megjelenni, egyáltalán kifejlődni a demokratikus társadalmakra jellemző belső érdekellentétek, majd azok a mechanizmusok, amelyek ezeket az ellentéteket fel tudják oldani. A magyarságnak mint közös ellenségnek a megjelenítése, a nacionalizmus mint az egész társadalmat átfogó és közös nevezőre hozó ideológia éppen ezt a stratégiát próbálja megvalósítani. Ennyiben nemrég még a „proletárdiktatúra” és a „nemzetközi osztályharc” lobogója alatt önmagát megszervező kommunista politikai elitnek és „új osztálynak” a hatalommegtartó eszközöként kap szerepet.

A határok rögzítésére irányuló bukaresti kívánságoknak éppen ezért tulajdonképpen elegendő lehet tenni: amúgy sem mi döntjük el, hogy hol húzódnak a határaink. Persze, lélektani megfontolások következtében, tudniillik avégett, hogy a kisebbségi sorban élő magyarság ne érezze magát teljesen elhagyatottan, fenn kellene tartani a határok békés megváltoztatásának lehetőségére vonatkozó helsinki előírásokat. Ezek az előírások különben is léteznek, egy érvényes nemzetközi megállapodás rögzíti őket, s mint ilyenek, akkor is hatályosak, ha néhány kormány kétoldalú szerződése lemond róluk. Azután, ha a magyar kormány kinyilvánítja, mint ahogy kinyilvánította, készségét arra, hogy elegendő tesz a román kívánságoknak, akkor minden diplomáciai ügyesség-

gel és erővel arra kell törekedni, hogy a határok kérdésében adott garanciák ellentétéleként minél tartalmasabb és pontosabb kisebbségi megállapodás kerüljön a magyar-román szerződésbe. Mégpedig nem csupán az általánosságok és az egyetemes emberi jogok szintjén, hanem tételen azokról a közösségi-intézményi jogokról, amelyek az erdélyi magyarság fennmaradását, fejlődését megalapozzák és szavatolják.

Az erdélyi magyar autonómia jogi alapjai

Az erdélyi magyarság Trianon utáni története során többször is megfogalmazódott az a felismerés, hogy a hivatalos román nacionalizmussal és az erőszakos asszimilációval szemben csakis a nemzeti önkormányzat széles körű jogrendje és gyakorlati működése adhat védelmet. Az önkormányzat eszméje több alkalommal, több elképzelésben is megjelent az idők során, és az erdélyi magyar politikai hagyománynak ez az autonómia-gondolat szerves része lett. A történelmi Magyarország utolsó óráiban maga Jászi Oszkár, a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere a nemzeti autonómiák rendszerére kívánta felépíteni a magyar államot, és a román nemzeti párt vele egyezkedő vezérei is autonómiát ígértek Erdély nem román népeinek. A nemzeti autonómiák intézményes kialakítását kívánta az az 1918. december 22-én Kolozsvárott összehívott nagyszabású népgyűlés is, amely alig néhány nappal a gyulafehérvári román nemzeti gyűlés megrendezése után, de már a bevonuló román hadsereg fegyvereinek árnyékában próbált rendelkezni az erdélyi magyarság jövőndő sorsa felől. A Jászi-féle nemzeti autonómiák tervezete, sajnos, elkésett, és a kolozsvári határozatok is papíron maradtak: Erdély sorsát a fegyverek döntötték el, és döntésüket a párizsi békerendszer szentesítette.

Az erdélyi magyar önkormányzat eszméje azonban ezzel még nem került le teljesen a történelem napirendjéről. A kisebbségi keretek között berendezkedő magyarság – legalábbis a tízes évek végén, a húszas évek elején – több alkalommal kinyilvánította azt a meggyőződését, hogy anyanyelvi kultúrájának fenntartását és a román néppel kialakítandó együttműködését csakis a kulturális autonómia jogrendje alapozhatja meg. Az erdélyi magyar kisebbség közjogi helyzetét és nemzetiségpolitikai törekvéseit elvben az egyesülést kimondó Gyulafehérvári Határozatok, illetve a párizsi békeszerződéseket kiegészítő kisebbségi megállapodások szabták meg. A Határozatok a következőképpen rögzítette az erdélyi nem román népek nemzeti jogait: „Teljes nemzeti szabadság az összes együttlakó népeknek. Minden nép oktatása, közigazgatása és igazságszolgáltatása saját anyanyelvén történik, az illető nép köréből származó egyének által. Minden nép képviseleti jogot kap az ország törvényhozói és kormányzói testületeiben számarányának megfelelően.”

A nemzetiségi önkormányzat elvét alkalmazta a román kormány által 1919. december 9-én Párizsban aláírt kisebbségi szerződés is, amely a következőket mondta ki: „Egyetlen román állampolgár sem korlátozható bármely nyelv szabad használatában a magán- vagy üzleti forgalomban, a vallási életben, a sajtó útján történő vagy bármilyen közzététel terén vagy a nyilvános gyűléseken... Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.”

Ezek a határozatok és rendelkezések a nemzeti kérdés megoldásának bizonyos távlatát jelölték meg, megvalósításukra azonban sohasem került sor. A román kormány elzárkózott a Gyulafehérvári Határozatok alkotmánytörvénybe iktatása és érvényesítése elől, és a párizsi szerződést is csupán a nagyhatalmak nyomásának engedve írta alá. Az 1923. évi román alkotmány nem vette figyelembe a nemzeti kisebbségek

száma rá korábban kilátásba helyezett önkormányzatot, s csupán „faji, nyelvi vagy vallási különbségekre való tekintet nélkül” egyenlő állampolgári jogokat élvező románokról beszélt. A román közjogi gondolkodás és nemzetiségpolitikai gyakorlat mindig is a „politikai nemzet” francia mintájú etatista ideológiájára épült, és sohasem kívánta elismerni a nemzeti kisebbségek kollektív jogait.

A kulturális autonómia programja

A román állam fennhatósága alá került magyarság önkormányzati fejlődésének régi hagyományai voltak, minthogy Erdély igazgatásában a középkori magyar királyság keretében tartományi autonómia érvényesült, a török hódítás következtében három részre szakadt ország délkeleti harmadában létrejött fejedelemség pedig állami szuverenitáshoz jutott, amelyet csak kevéssé korlátozott a török porta protektorátusa. Az önkormányzat eszméje az államhatalom megváltozását követve még szélesebb körben jelentkezett, nemcsak az erdélyi magyarok, hanem a szászok és kisebb mértékben a bukaresti kormányzatra bizalmatlanul tekintő erdélyi románok között is. A párizsi béketárgyalások megindulása előtt, tehát akkor, amidőn az erdélyi magyarságnak még nem volt biztos ismerete arról, hogy a szövetséges hatalmak milyen mértékben fogják kielégíteni a román kormány területi követeléseit, bizonyos értelmiségi körök a három erdélyi – a magyar, a román és a német – nemzet önkéntes társulására alapozott önálló erdélyi állam, illetve a román állam keretein belül autonómiát élvező Erdély gondolatával léptek fel.

A tervet 1919. március 24-én Dicsőszentmártonban Gyárfás Elemér – korábban Kisküküllő megye főispánja, a forradalom után a megyei Nemzeti Tanács elnöke – memorandum formájában dolgozta ki, és juttatta el Kolozsvárra, Emil Hatieganu erdélyi román miniszterhez. A memorandumra a nagyszebeni Consiliul Dirigent nem válaszolt. Az erdélyi autonómia, amely pedig a 19. századi román nemzeti mozgalmak egyik fő követelése volt, az erdélyi területek katonai megszállás s kivált a békekötés rendelkezéseinek nyilvánosságra hozása után már nem volt időszerű.

A nemzetiségi önkormányzat követelésének rendszeresen teret adtak a húszas évek elejének hírlapi vitái és politikai röpiratai, legerősebben Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István 1921. január 23-án Kolozsvárott megjelent nevezetes munkája: a *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához*. A korszakos jelentőségű röpirat a nemzetiségi önvizsgálat történelmi realizmusa és a nemzetiségi sorskérdések felismerésének romantikus pátosza nyomán született és a nemzetiségi autonómia szavatolásában, valamint felépítésében jelölte meg az erdélyi magyarság fennmaradásának és fejlődésének zálogát. Kós Károly mindezt szinte költői lendülettel és kétségtelen mozgósító erővel fogalmazta meg, a röpirat másik két szerzője: Paál Árpád és Zágoni István pedig az autonómia rendszerének bővebb kifejtésére, jogi és történeti megalapozására vállalkozott. A kisebbségi kultúra önálló fejlődésének és a nemzetiségi szervezkedés szabadságának biztosításán kívül területi autonómiát és a nemzeti kataszter felállítását követelték.

A nemzeti kataszter gondolata az osztrák szociáldemokrácia neves teoretikusától: Otto Bauertől származott, aki *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia) című, 1907-ben Bécsben megjelent munkájában – az ugyancsak szociáldemokrata Karl Renner korábbi nemzetiségpolitikai elgondolásait továbbfejlesztve – arra a felismerésre jutott, hogy valamely nemzetet „nem területi testületként, hanem tisztán személyes szövetségként” kell meghatározni, s az állam-

polgárok „szabad nemzetiségnyilvánítása”, azaz a nemzetiségi kataszter felállítása alapján kell létrehozni a nemzetek, illetve nemzetiségek önkormányzatát, a területi elvtől függetlenül szervezve közjogi testületté az egyazon nemzethez-nemzetiséghez tartozó polgárokat. Zágoni István erdélyi magyar autonómia-tervezete ilyen módon egyaránt merített a területi önkormányzat hagyományos erdélyi eszméjéből és a nemzetiségi kataszterre épülő kulturális autonómiának abból az imént vázolt gondolatköréből, amelyet az Osztrák–Magyar Monarchia korszerűsítése érdekében dolgoztak ki az „ausztro-marxizmus” teoretikusai.

A Kós Károly–Paál Árpád–Zágoni István-féle autonómiatervezet sohasem került abba a helyzetbe, hogy mértékadó román politikai erőkkel komolyan tárgyalni lehetett volna róla. Hasonló sorsot értek meg azok az autonómiatervek, amelyek a húszas évek végéig, a harmincas évek elején próbálták megteremteni a székely megyék, illetve általában a magyarok lakta területek önkormányzatának jogi és politikai kereteit. Így Tornyai Gyula ügyvéd 1927-es népkisebbségi törvénytervezete, Deutsch Géza szociáldemokrata vezető 1928-as törvényjavaslata, Tusa Gábor ügyvéd 1929-es székely vallási és tanügyi autonómiatervezete, Balogh Arthur kisebbségjogász 1932-ből származó ugyancsak székely önkormányzati javaslata, Papp József, egykori kolozsvári főispán „helyi önkormányzatok” létesítésére irányuló elképzelése vagy Paál Árpád 1931-ben készült újabb székely „közművelődési önkormányzat”-tervezete, amely egészen részletes jogi szabályozást kívánt adni, végül pedig az 1937-ben megrendezett Vásárhelyi Találkozó is hitet tett az erdélyi magyarság önkormányzata mellett. Mindezek a tervek és javaslatok elakadtak a bukaresti politika ellenállásán, holott nagymértékben hozzájárulhattak volna az erdélyi magyarság helyzetének rendezéséhez és a Kárpát-medence politikai stabilitásához.

Az önkormányzat eszméjének bukása és felemelkedése

Az erdélyi magyarság a területi vagy legalább kulturális önkormányzat birtokában kívánt volna beilleszkedni az új román állam keretébe, és önállóan szerette volna kiépíteni a maga intézményeit. A román nacionalista politika azonban elzárkózott ezeknek a mindenképpen jogos kívánságoknak a teljesítése elől, minthogy a kezdetektől fogva nem csupán a háborús győzelem következtében elért eredmények konszolidálására törekedett, hanem a birtokba vett területek teljes etnikai és kulturális beolvasztására is. A Gyulafehérvári Határozatok és a kisebbségvédelmi szerződés előírásaival ellentétben a nemzeti kisebbségek, amelyek különben Nagy-Románia lakosságának egyharmadát alkották, sohasem részesültek valódi egyenjogúságban, még kevésbé önkormányzatban, ellenkezőleg, a román nacionalizmus támadásainak kereszttüzében szívós önvédelemre kellett berendezkedniük.

A mind súlyosabbá váló helyzetben egyedül a kisebbségek szellemi élete, ezen belül elsősorban a szépirodalom őrizhette meg a maga viszonylagos önkormányzatát. A születő romániai magyar irodalomnak a hiányzó vagy megszüntetett politikai, társadalmi, tudományos és felsőoktatási intézmények helyett is vállalnia kellett a kisebbségi helyzetben élő magyarság nemzeti tudatának fenntartását, kultúrájának védelmét és fejlesztését. Valójában mindazok a törekvések és mozgalmak, amelyek az uralomváltozást követő néhány esztendőben érlelődtek és kialakultak az erdélyi magyar társadalomban, az irodalmi élet megszervezésében, illetve magában a szépirodalomban keresték érvényesülésüket. A politikusok és publicisták maguk is írókká váltak, s költeményekben, regényekben fejezték ki a magyar kisebbség tapasztalatait, sérelmeit és kívánságait.

A trianoni országhatárok 1945–1947-ben történt helyreállítása és a korábbi népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer teljes feladása után minden tekintetben elakadt a nemzetiségi önkormányzat kiépítésének egy időben remélt folyamata, és megindult a létrehozott intézmények lassú elsorvasztása. Ennek során nemcsak a különben is korlátozottan működő Magyar Népi Szövetséget számolták fel, hanem az erdélyi magyarság politikai és szellemi vezetőit – közöttük Márton Áron püspököt és Kurkó Gyárfást, a Népi Szövetség elnökét – is bíróság elé állították és börtönbe vetették. Az új helyzetben létrehozott Magyar, illetve Maros-Magyar Autonóm Tartomány nem adott valószínűsítő önkormányzatot: inkább a székely megyék népének elszigetelését célozta, és más-különben is az öngazgatás karikatúrájaként működött. Az erdélyi magyarság etnikai és kulturális identitásának megtörésére, majd beolvasztására törekvő hivatalos román kisebbségi politika azóta is folyamatosságot mutat és következetesen ellenzi az autonómia gondolatát. Ez a gondolat egészen 1989 végéig: a romániai politikai változásokig csak rejtve jelenhetett meg, mint a Szócs Géza által irányított *Ellenpontok* körül gyülekező fiatal értelmiség memorandumában és programjavaslatában a nyolcvanas évek elején.

A kisebbségi önrendelkezés és önkormányzat eszméje ugyanakkor kétségtelenül teret nyert az 1989-es romániai átalakulások után. Mind a romániai magyar politikai és kulturális szervezetek, mindenekelőtt a Romániai Magyar Demokrata Szövetség, mind a magyarországi politikai és társadalmi körök az erdélyi magyarság autonómiájának törvényes létrehozásában és működésében látják az erdélyi „magyar kérdés” megoldásának jelenlegi lehetőségét. Ezeket az elképzeléseket és javaslatokat alapozzák meg és bátorítják az Európai Közösségen belül végbemenő folyamatok, amelyek a korábbiaknál jóval nagyobb lehetőséget, szerepet adnak a regionális és kisebbségi önkormányzatoknak. Az európai egységfolyamat előrehaladásával a regionális és kisebbségi önkormányzat eszméje jogi megalapozást és formát is kapott: részben a *Kisebbségi és regionális nyelvek chartájában*, amelyet az Európa Tanács hozott létre, és amelyhez 1992-ben a magyar kormány is csatlakozott, részben a *Helyi Önkormányzatok Európai Chartájában*, amely a regionális közösségek öngazgatásának alapelveit rögzíti. Az európai fejlődés mára a kisebbségi és regionális önkormányzatok széles körű hálózatát hozta létre: az Olaszországhoz tartozó német Dél-Tirol, a finnországi svédek, a belgiumi németek, a spanyolországi katalánok és baszkok autonómiáira gondolok. Ezeknek a működő önkormányzatoknak a továbbfejlesztését és általánossá válását szorgalmazták az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet dokumentumai, illetve az olyan elképzelések, mint Balladur francia kormányfő ismeretes tervezete, amely a közép- és délkelet-európai régió számára ajánlja fel az európai regionális és kisebbségi önkormányzatok tapasztalatait.

A romániai magyarság érdekvédelmi és politikai képviseletét ellátó Romániai Magyar Demokrata Szövetség önkormányzati elgondolásainak ilyen módon nemcsak az erdélyi múltban és hagyományban, hanem a jelenlegi európai jogrendben és politikai gyakorlatban is megvan a megfelelő háttere. Az RMDSZ autonómiatervezetét kissé későn hozták létre – már a hasonló kárpátaljai és vajdasági tervezetek után. Mindazonáltal a szövetség teljesen kidolgozott önkormányzati elképzelésekkel lépett fel az 1991 májusában Marosvásárhelyen rendezett kongresszusán, ezeket az elképzeléseket rögzítette az RMDSZ *Programja* is. Ezt követően Szócs Géza mint a szervezet politikai alelnöke dolgozott ki *Nemzetiségi törvénytervezet-csomagot*, amely az erdélyi magyar önkormányzat intézményének részletes jogi szabályozást adott. Erre az elgondolásra épült az RMDSZ Küldöttek Országos Tanácsa és Parlamenti Csoportja által 1992. október 25-én Kolozsváron kiadott *Nyilatkozat a nemzeti kérdéstről* című dokumentum, amely a többi között a következőket jelentette ki:

„A romániai magyarság politikai alanyként államalkotó tényező, s mint ilyen, a román nemzet egyenjogú társa. Épp olyan felelősséggel tartozunk jövőjéért, mint bármely más állampolgár, s mikor látnunk kell a magyarság körében eluralkodó kiábrándultságot, az ennek okán jelentkező elvándorlást, köteleességünk cselekedni.

Köteleességünk felmutatni azt a megoldást, amely számunkra és az ország számára is kiút ebből a válságból. Az etnikai, vallási közösségek autonómiája Erdély múltjának szerves része, idéznénk a szász közösségek közel nyolcszáz éves önkormányzati gyakorlatát, és ugyanez fogalmazódott meg az 1918-as Gyulafehérvári Kiáltványban.

Állítjuk, hogy ez az út a belső önrendelkezés útja. A belső önrendelkezési elv ugyanakkor egyetemlegesen is előremutat, hiszen számos, már létrejött vagy most alakuló közösségi önkormányzat utal arra, Európa működő demokráciáiban ez a gyakorlat sikeres.

A romániai magyarság közösségkénti betagozódása a hazai társadalomba része az ország európai közösségekbe való integrációjának.

Tudatában vagyunk annak, hogy a nemzetiégi kérdés az emberjogi vonatkozásokon túlmenően új dimenziókat nyert, és ma már az európai biztonság és stabilitás fontos tényezője.

Meggyőződésünk, hogy a közösségek önkormányzata hozzájárul a jogállam és a civil társadalmi struktúrák megerősödéséhez, és ugyanakkor szerves része a demokratizálódás folyamatának.”

Az önrendelkezés intézményes rendjének jogi megalapozása azóta is az RMDSZ, illetve a romániai magyar politikai, társadalmi és kulturális élet központjában foglal helyet. Ezt az intézményes rendet dolgozta ki, igen meggyőző erővel Csapó I. Józsefnek az a *Belső önrendelkezést kiteljesítő autonómiák* címet viselő tervezete, amely az Európai Tanács, az Európai Község, illetve az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet dokumentumaival összhangban fekteti le az erdélyi magyar közösség személyi autonómiájának, a „sajátos státusú helyi önkormányzatoknak”, illetve ezek „regionális társulásának” státútumát. Az első státútum-tervezet az Ottó Bauertől, illetve Paál Árpádtól származó perszonális autonómia elvére épül, a második kettő pedig az erdélyi magyar városi és falusi közösségek, valamint a magyar lakosságú nagyobb körzetek kulturális, illetve területi önkormányzatának alapelveit rögzíti.

Az autonómiaterveknek egész műhelye jött létre Erdélyben, s ezekre a terveze-tekre már valóban működőképes kisebbségi és regionális önkormányzatokat lehetne felépíteni. A román politikai élet, mindenekelőtt a bukaresti hatalom azonban mind-máig bizalmatlanul fogadja, sőt minden eszmecsere és kompromisszum-keresés nélkül egyszerűen elutasítja ezeket a tervezeteket. Román részről mindeddig csupán egyetlen érdemi válasz érkezett rájuk: a Gabriel Andreescu, a Helsinki Emberjogi Bizottság romániai elnöke, Valentin Stan nemzetközi jogász és Renate Weber emberjogi szakértő által kidolgozott dokumentum, amely a kisebbségi önrendelkezés és önkormányzat elvét elutasítja ugyan, minthogy a romániai parlament ezt valószínűleg sohasem fogja elfogadni, az erdélyi magyarság számára mégis valamilyen korlátozott belső önkormányzatot helyez kilátásba, s ennek során meg kívánja oldani a nemzeti nyelv hivatalos használatának kérdését, támogatná a magyar iskolák működtetését, sőt a magyar nyelvű tudományegyetem újjászervezését.

Vitákat persze lehet folytatni az RMDSZ és mások tervezeteiről, az azonban mindenképpen elengedhetetlen, hogy az önrendelkezés valamilyen jogi formáját és az önkormányzat valamilyen működőképes rendszerét ki kell építeni, még ha ezt nem „nemzeti autonómiának” nevezik is. Az önkormányzatnak ez az alapvető elve minden-

képpen megköveteli, hogy a magyar népcsoport maga dönthessen iskolai, művelődési és egyházi ügyeiben, és mindehhez megfelelő anyagi eszközökhöz jusson, tehát kapják vissza az 1948–1949 után tőle elvett iskolaépületeket, egyházi ingatlanokat, levéltárakat és múzeumokat, és természetesen részesüljön az állam bevételeiből, amelyekhez mint adózó polgárok közössége maga is nagymértékben hozzájárul. Ugyancsak elengedhetetlenül szükséges, hogy azokon a területeken, ahol a magyarság bizonyos százalékarányban van jelen az összlakosságon belül, használhassa anyanyelvét a közigazgatásban, a hatóságok, a bíróságok előtt vagy éppen a közterületeken: a helységnevekben, a hivatalos és üzleti jellegű feliratokon.

Tulajdonképpen, ha meggondoljuk, a mi számunkra fontosabbak a megkötendő magyar–román alapszerződés kisebbségi passzusai, mint a román fél számára a határok elismerésével foglalkozó paragrafusok. A fennálló határokat ugyanis senki se fenyegeti, és nem is képes fenyegetni, az általunk aláírt határmegállapodás viszont Bukarestet megfosztaná egy jól bevált retorikától, persze kérdés, hogy ez esetben nem találnak-e valami más bizonyítékot arra, hogy a térségben magyar revíziós politika fenyeget. A közép-európai régióban valóban szükséges, és a nyugati hatalmak által is megkövetelt politikai stabilitást ezért elsősorban a magyar–román szerződés kisebbségi jogokkal foglalkozó fejezetei alapozhatják meg. Nagy kérdés, hogy szomszédaink valóban hajlandók lesznek-e elismerni, szavatolni és szerződésbe foglalni ezeket a jogokat. Pedig ezzel az elismeréssel és szavatolással, főként pedig a jogok gyakorlati érvényesítésével kezdődhetnének újra az a nemzeti kiengesztelődés, amely 1989 után végül is elmaradt.

A kisebbségi jogok nemzetközi rendszere

A kisebbségi jogokat, a kisebbségi önkormányzatot mindazonáltal nem egyszerűen egy kétoldalú államközi szerződésnek kell garantálnia, hanem a nemzetközi intézményeknek. Azaz, az erdélyi magyar öngazgatás ügyét európai keretekbe kell emelni, és az európai népek közösségének kell gondoskodnia arról, hogy az öngazgatás jogi szabályozása által valóban tartalmas és működőképes intézmények jöjjenek létre. Újabban kétségkívül megerősödött az a felismerés, hogy a kisebbségi kérdéseket csakis a nemzetek közösségének figyelme és ösztönzése mellett lehet eredményesen rendezni. Ez a meggyőződés éppen abban tér el a második világháború óta hagyományostól, hogy a nemzeti kisebbségek helyzetének kezelését nem rendeli alá mindenestől az állami szuverenitásnak, hanem megpróbál nemzetközi szervezeteket, nemzetközi eszközöket bevonni a kérdések rendezésébe, annak a felismerésnek a jegyében, miszerint a kisebbségi népcsoportok felett valamilyen módon a nemzetek közösségének (az Európai Közösségnek) kell védnökséget vállalnia.

Ez a gondolat természetesen nem új, ellenkezőleg, igen nagy történelmi előzményei vannak, igaz, a korábbi évszázadokban, az 1648-as vesztfáliai béke rendelkezései értelmében a kisebbségi jogvédelem pusztán a vallási minoritásokat illette meg. Hasonló módon kívántak a vallási, ez esetben keresztény kisebbségek oltalmáról gondoskodni azok a békeszerződések, amelyeket a 17. és 18. században kötöttek a török birodalommal a keresztény hatalmak: Oroszország és Ausztria. Ezt a fajta kisebbségvédelmet erősítette meg és terjesztette ki az 1878-as Berlini Kongresszus, amely a török birodalomból kiszakadt balkáni országokat, illetve magát Törökországot kötelezte arra, hogy minden megkülönböztetés nélkül adjanak polgári jogokat a vallási kisebbségek számára, s Romániát arra is rákényszerítette, hogy változtassa meg alkotmányát, amely a zsidó-

kat kizárta az állampolgári jogok birtokosai közül. A vallási kisebbségeknek garantált jogok egyszersmind kollektív nemzetiségi jogokat jelentettek, minthogy a Balkánon a vallási és a nemzeti hovatartozás általában fedte egymást.

Szélesebb körben tették lehetővé a nemzeti kisebbségek (kulturális) autonómiáját azok a nemzetközi szerződések, amelyek a három részre szakított Lengyelország egykori polgárai számára kívántak jogokat adni. Az 1815-ös bécsi Kongresszus megállapodásai rendelkeztek arról, hogy a lengyelek Ausztriában, Poroszországban és Oroszországban „intézményeket fognak kapni, amelyek biztosítani fogják nemzetiségük megtartását”. Ezt a megegyezést előzte meg az I. Sándor orosz cár által kiadott, lényegében szabadalvú 1814-es úgynevezett „varsói alkotmány”, amely az orosz fennhatóság alá került lengyel terület lakóinak széles körű nemzeti autonómiát helyezett kilátásba. A nemzeti öngazgatás és a kulturális autonómia követelményeihez igazodott Ausztria 1867-es alaptörvénye is, amely szerint „az állam minden néptörzse (Volksstamm) egyenjogú, és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megtartására és ápolására”.

Ugyancsak a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájának gondolata érvényesült azokban az államközi egyezményekben, amelyeket az első világháborút lezáró Párizsi Békekonferencia hatalmai kötöttek a közép-európai régió új államaival (az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival). Azok a kisebbségi szerződések, amelyeket az antanthatalmak hoztak létre Romániával, Csehszlovákiával, a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal (azaz Jugoszláviával) és Lengyelországgal. A román és a jugoszláv kormány kezdetben elutasította ezeket a szerződéseket, az angol, az amerikai és az olasz diplomácia nyomására mégis aláírta őket, és a bukaresti kormány ennek során lett az erdélyi székely és szász kulturális autonómia bevezetésére (amit sohasem tett meg). A Párizs környéki békeszerződésekhez ezek a kisebbségi kötelezettségvállalások éppúgy hozzátartoztak, mint a területi rendelkezések, sőt az antanthatalmak kifejezetten azzal a feltétellel járultak hozzá az utódállamok területi nyereségeihez, hogy ezek minden tekintetben érvényesíteni fogják a kisebbségi megállapodásokban foglalt rendelkezéseket.

Ugyanakkor az európai béke védelmére felállított nemzetközi szervezet: a Népszövetség (Nemzetek Szövetsége) sajnálatosan nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyek hathatósan érvényre juttathatták volna a kisebbségi szerződésekben rögzített elveket. Ráadásul ezek az elvek sem voltak pontosan megfogalmazva, és megsértésük lényegében nem járt együtt nemzetközi szankciókkal. Maguk a kisebbségi népcsoportok, minthogy nem ismerték el őket a nemzetközi jogrend alanyainak, nem fordulhattak önálló indítványokkal a nemzetközi fórumokhoz, ilyenekkel csak kormányok léphettek fel. Mindez tulajdonképpen annak a következménye volt, hogy egyrészt nem volt pontosan kidolgozva a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak rendszere, másrészt a Nemzetek Szövetsége, elnevezésével éles ellentétben, pusztán az államok szervezete volt, és a kisebbségi népcsoportok (a közép-európai régió lakosságának mintegy egy-negyede-egyharmada) nem rendelkeztek semmiféle nemzetközi képvisellel. Az a német javaslat, amely szerint a Népszövetség fórumain a nemzeti kisebbségek számára valamiféle képvisellet kellene adni, ugyanis eleve elutasításba ütközött.

A második világháború után a nemzetközi kisebbségvédelemnek ezt a csökevényes és minden hatékonyságot nélkülöző rendszerét is felszámolták, arra hivatkozva, hogy a terjeszkedő német náci imperializmus a csehországi és lengyelországi német népcsoportok ügyét használta fel háborús céljai érdekében. Az 1947-ben megkötött párizsi békeszerződések teljesen figyelmen kívül hagyták a nemzeti kisebbségeket és a kisebbségi jogokat, minden tekintetben az állami szuverenitás kizárólagosságát érvé-

nyesítették, és legfeljebb az egyéni szabadságjogok kodifikálását követelték meg. A Közép- és Dél-Kelet Európában berendezkedő kommunista diktatúrák pedig hamarosan felszámolták ezeket a szabadságjogokat is, a kisebbségek ügyét pedig mindenestől az államrezonnak rendelték alá. Az európai kisebbségi jogvédelemnek és jogrendszernek az a lassú és bizonytalan fejlődése, amely a Bécsi és a Berlini Kongresszussal mégiscsak megkezdődött, évtizedekre elakadt.

A kisebbségpolitika nemzetközi távlatai

Az európai kisebbségvédelmi jogrendszer fejlődése az utóbbi néhány esztendőben indult meg ismét, a közép- és kelet-európai történelmi átalakulások következtében. Időközben Nyugat-, Észak- és Dél-Európában is alapvetően átalakult a kisebbségi népcsoportok helyzete, több országban is a területi, illetve kulturális autonómiák hatékony rendszerei jöttek létre. A közép- és délkelet-európai – egyelőre még sikertelen – autonómia-törekvések ugyanakkor felkeltették a nyugati világ érdeklődését a régió kisebbségi kérdéseinek stratégiai jellegű rendezése iránt. Ennek az érdeklődésnek volt a jele a Balladur francia miniszterelnök nevéhez fűződő tervezet is, amely azonban, sajnos, igen korán elvetélt, még mielőtt valódi eredményeket ígért volna.

Azt azonban a nyugat-európai politikai közvélemény is felismerte, hogy a közép-európai kisebbségi problémákat valamiképpen rendezni, vagy legalább kezelni kell. Máskülönben a régió könnyen a teljes politikai dezintegráció és a kaosz világába merül, ártalmas feszültségeket hoz létre, s veszélyezteti az európai stabilitást. A mind nyugtalanítóbb oroszországi fejlemények ugyancsak arra inthetik a nyugati politikacsinálókat, hogy a közép-európai térségben növelni kell a biztonságot és a stabilitást, márpedig ez nem következhet be a kisebbségi kérdések elfogadható rendezése nélkül. Mindebben különös felelősség hárul a francia politikára, amely hagyományosan az európai egységtörekvések egyik nagy előmozdítója. Bizonyára ez a felelősségtudat alapozta meg a francia kormányfő újabb 1994. november végi javaslatát, amely egy európai alapot kíván létrehozni a közép- és kelet-európai nemzeti kisebbségek támogatása érdekében.

Alighanem itt van az ideje annak, hogy a kisebbségi kérdés ismét – és minden korábbinál nagyobb hangsúllyal és eredményességgel – az össz-európai politika érdeklődési és cselekvési terébe kerüljön. A kisebbségek ügyét ma már nem lehet az állami szuverenitásnak kiszolgáltatva megoldani, már csak azért sem, mert időközben megint átrendeződtek Európa keleti felének határai, és emberek milliói vagy tízmilliói kerültek egyszeriben kisebbségi sorba, akár az első világháború után. És nem lehet azért, mert a pusztán az állami szuverenitás eszméjéhez igazodó kisebbségi politika mindig csak elnyomást és kiszolgáltatottságot eredményezett. Következésképp a kisebbségi kérdést ki kell emelni a szűkebb állami politika keretéből, és nemzetközi, illetve össz-európai keretekben kell elhelyezni. Beleértve ebbe azt is, hogy a kisebbségi népcsoportoknak valamilyen módon képviselthez kell jutniuk az európai fórumokon, vagyis újra elő kell venni azt a régi német tervezetet, amelynek érvényesítése az első világháború után, a Népszövetség keretében, elmaradt. Közép- és Délkelet-Európa fejlődése és stabilitása forog kockán: az idő sürget, a nagyhatalmaknak kell felelősséget vállalniuk és cselekedniük. És ha ezek a nagyhatalmak elvárják Magyarországtól a fennálló határokat rögzítő állami nyilatkozatot, szomszédainktól is meg kell követelniük azt, hogy az előkészületben lévő szerződések ne csak általánosságban, hanem tételesen és pontosan rögzítsék a kisebbségi jogokat és a kisebbségi önkormányzat rendszerét.

M Ű V É S Z E T

Emlékezés mesteremre,
Varga N. Lajosra

Rég volt, még a húszas évek végén, az iparművészeti iskolában évfolyamtársam volt Varga Árpád. Lenyűgöző jelenség volt az akkori egyetemi század karpaszományos őrmestere, a civil művésznövendékek között.

Szívélyes, meleg barátság fejlődött ki közöttünk. Később megtudtam, hogy fivére a Képzőművészeti Főiskola tanára, a grafika művészetét okítja felső fokon.

Egy szép napon Árpád barátom így szólt hozzám: Gyere velem, elmegyünk a főiskolára, bemutatlak a bátyámnak.

A Nagykörúton sétálva tele izgalommal szóttuk terveinket. A főiskola komor hangulata lenyűgözött. Semmi nyomát nem találtam az eddigi iskolai élményeimnek. Mikor beléptünk a grafikai osztály ajtaján, megcsapott egy eddig ismeretlen szag: terpentín, petróleum, savak egyvelege.

A belső teremben a mester, Varga N. Lajos dolgozott, éppen egy félaktot karcolt hidegtű-technikával. Rövid bemutatkozás után a mester folytatta munkáját, én pedig elkezdtem ismerkedni a csodálatos világgal. A falakon Aba Novák, Istokovits Kálmán, László Gyula karcai, metszetei.

Az első találkozás után nagy élményekkel gyarapodva, izgatottan vártam az üzenetet, hogy állandó látogatója lehetek a grafikai osztálynak. Megjött az üzenet, kinyílt előttem a mennyország kapuja.

Néhány nap múlva személyesen kopogtam a mester műterme ajtaján. Szívélyesen fogadott. Teljes szabadságot biztosított!

A grafikai technikák mellett naponta akttanulmányokat is folytathattunk – közvetlen, humorral fűszerezett korrektúrát is kaptunk.

Mesterem, Varga N. Lajos akkor metszette fába a történelmi sorozatát. Rövidesen én is bekapcsolódtam a dúcok nyomtatásába. Akkor láttam, hogy milyen nagy történelmi előkészületeket folytatott egy-egy lap megkomponálásához. Tőle kaptam a szál dúcot. Hozzáfogtam az első metszetemhez, „Találkozás” volt a címe. Próbanyomat után megmutattam művemet. Humoros véleménye az volt: „lesz ez még jobb is”. Minden szabadidőmet a főiskolán töltöttem, termékenyen hatott rám a Nagy Mester személye, munkabírása és környezete.

A Mester mindennapi munkájában részt vettem. Egy alkalommal a földszinti raktárba mentünk. Csodálatomra ott egy nyomdagépet láttam, szedőszekrényekkel. Érdeklődésemre elmondta a gép történelmi jelentőségét. Ezen a gépen nyomtatták a versailles-i békekötés (1919) okmányait, diktátumát. (Ezt igazolta egy réztábla is.) Fametszetes történelmi sorozat lapja, egymás után születtek. Közben jött az ötletem, hogy a halott gépet és betűket életre kellene kelteni! Nagy zavaromban egy szép napon a Mester elé álltam, és elmondtam tervemet: kellene egy balladáskötetet csinálnunk, növendéktársaim készítenének egy-egy metszetet.

Előkerült Erdélyi János balladáskötete: Kiválasztottuk a verseket, és megkezdődött egy új korszak, a könyvnyomtatás a főiskolán! Varga N. Lajos zseniális művészi tudása mellett az volt a legcsodálatosabb, hogy a grafika művészetét átfogó egységes szemlélettel tudta művelni. Már a kétéves angol ösztöndíját arra használta, hogy feldolgozta a British Múzeum hatalmas grafikai gyűjteményét. Egyéb lapokról méretezősen kívül vázlatot is készített. Jó volna ezt az értékes anyagot közkinccsé tenni!

A balladáskötet megszületett, szerény külsővel, japán módra fűzve. Munkánkat siker koronázta. Mesteremet is megcsapta a könyvnyomtatás bűvös szele. Temérdek elfoglaltsága mellett egy szép napon a szedőszekrény előtt láttam, rakta a betűket sorjában. – Megszületett Varga N. Lajos első könyve! Szövegét írta, tördelte, és az illusztrációkat hozzá metszette!

Újabb könyvek születtek! – Részt vettem illusztrációs anyag metszésében, Dürer-, Aman Jost- és japán metszetek másolatának metszésében. Nagy lelkesedéssel vettem részt e művészileg megújuló vállalkozásban. Varga N. Lajos munkásságát és eszmei tartalmát ugyanaz a szándék irányította, mint Kós Károlyét. Iparkodtam mindent ellesni, megtanulni. Volt rá alkalmam, mert sok-sok napot töltöttünk együtt. A tanítványból lassan szűk baráti köréhez tartoztam – baráttá fogadtam! Mindig tiszteltem Varga Nándor Lajosban az embert, az alkotó művészt.

Nehéz napjaiban is mellette voltam. A zsidó törvény az Andrássy úti házat, amelyben családjával lakott, zsidó házzá, gettóvá jelölte ki. – Oda gyűjtötték be a zsidó családokat. Varga N. Lajos ott maradt lakásukban, vállalta az üldözöttek mindennapi szenvedését. Többször meglátogattam őt, a lépcsőházban, folyosókon ültek, feküdtek az emberek. Csak nagy, óvatos léptekkel tudtam feljutni a mester lakásába.

A nagy kanyar után jöttek a megalázó évek. A főiskola elvesztése, és sok-sok minden megváltozott. Hosszú zaklatás, herce-hurca után sokáig nagyon bizonytalan volt a mindennapi lét, megélhetés. Tudatában volt, hogy új korszak kezdődik! A főiskolai műtermet elveszítette – lakása műteremmé alakul át. Nem vett rajta erőt a csüggedés. A metsző acél karcolótű folyamatosan dolgozott. A mesternek még sok-sok halaszthatatlan programja volt. Ha hideg volt a műterem, elfogyott a tüzelő, gondoskodtunk róla. Jóban-rosszban is mellette voltunk! Javuló mindennapi melasz-korszak után, nálunk szerdai napok délutánján a baráti kör összejött beszélgetésre – Varga Nándor, a Mester volt a fénypont.

Sok éven át közös kirándulásban, akvarellfestésben, rajzolásban részt vettem. Mindig termékenyen hatott rám biztos rajztudása, ecsetkezelése. Városképeknél a rézlemezre tükörképet karcolt.

Köszönöm a sorsnak, hogy pályám kezdetén megismertem őt; amit tőle tanultam és kaptam, a munkásságomat segítette.

Szeged, 1994. november 22.

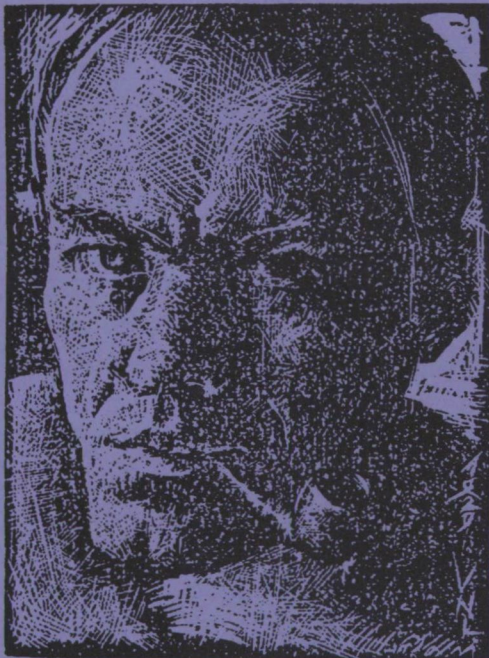
Varga Máttyás

Szerkesztői asztal

A Duna Televízió *Helikon* címmel új irodalmi műsort indított. A kéthetenként jelentkező „irodalmi figyelő” minden alkalommal bemutat egy magyarországi vagy határon túli folyóiratot. Az április 17-én sugárzott műsor házigazdája, Domokos Mátyás elsőként a *Tiszatáj*t méltatta. Annus Józseffel és Olasz Sándorral Albert Zsuzsa beszélgetett, a film szerkesztője Ugrin Aranka, rendezője Czigány Zoltán volt.

✱

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Irodalom Tanszéke április 19-én Tiszatáj-estet rendezett. A szerkesztőséget Annus József és Olasz Sándor képviselte.

VARGA NÁNDOR LAJOS: ÖNARCKÉP

Ára: 40 Ft